گـۆڤـاری زانـکـۆی ڕاپــەڕیــن
Journal of University of Raparin.
مجلة جامعة رابرين

E-ISSN: 2522 – 7130 P-ISSN: 2410 – 1036
This work is licensed under CC-BY-NC-ND 4.0
DOI: https://doi.org/10.26750/art039.a1892

ڕێـکەوتـی وەرگـرتـن: 2023/08/20
ڕێکەوتی پەسەندکردن: 2023/09/18
ڕێکەوتی بلاوکردنەوە: 2023/06/29

شیکردنەوەی جوگرافی ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی (فێرکاری، تەندروستی، داهات) لەهەرێمی کوردستان بۆ ساڵی 2021

(توێژینەوەیەکە لە جوگرافیای پەرەپێدان)

هیوا صادق سلیم[١] - ساکار بهاءالدین عبداللە[٢] - سیروان حسین اسماعیل[٣]

sirwanmexmuri@gmail.com - sakar.abdulla@su.edu.krd - hiwa.saleem@su.edu.krd

[١+٢+٣]بەشی جوگرافیا، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر، هەرێمی کوردستان، عێراق

پوخته

ئامانج لەم لێکۆڵینەوەیە، ڕونکردنەوەی ئاستی هەرێمی کوردستانە لە نیشاندەرەکانی پەرەپێدانی مرۆییەوە بۆ ساڵی 2021، هەروەها ئەنجامدانی لێکۆڵینەوە لەسەر کەتواری حاڵی نیشاندەرەکانی پەرەپێدانی مرۆیی لە پارێزگاکانی هەرێم بە لێکۆڵینەوە لەسەر نیشاندەرەکانی فێرکاری و تەندروستی و داهات، کە ئەم پێوەرانەوە لەلایەن نەتەوە یەکگرتوەکانەوە وەک نیشاندەری سەرەکی دادەنرێت لە گۆڕینی تاک لە بەکاربەرەوە بۆ بەرهەمهێنەر، هەربۆیە توێژینەوەکە پشتی بەپرۆگرامی وەسفی بەستوە بۆ شیکردنەوەی نیشاندەرەکانی پەرەپێدانی مرۆیی لەهەرێمی کوردستان، ئەمە وێڕای ئەوەی پشت بە شیکردنەوەی زانستی و شوێنی و داتای جوگرافی و دیموگرافی لەناوچەی لێکۆڵینەوە بەستراوە، لەئەنجامدا توێژەر گەیشتە ئەو ئەنجامەی بۆ پێوانەکردنی ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی لەهەرێمی کوردستان بۆ ساڵی 2021 و پاش شیکردنەوەی نیشاندەرەکانی فێرکاری و تەندروستی و داهات بەهای ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی (0,680)بوە، ئەمەش دیارە بەپێی ڕاپۆرتی نەتەوە یەکگرتوەکان هەرێمی کوردستان لەدیاریکردنی ئاستی پەرەپێدانی مرۆیی دەکەوێتە ئاستی مامناوەندەوە، ئەم ئەنجامەش لە هەریەك لە نیشاندەرەکانی فێرکاری کە بەهاکەی (0,796) بوە و نیشاندەری تەندروستی بەهاکەی (0,83) بوە و نیشاندەری داهات بەهاکەی (0,415) بوە لەهەرێمی کوردستان.

کلیلە وشەکان: پەرەپێدان، پەرەپێدانی مرۆیی، جوگرافیای پەرەپێدان، ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی،

The Analysis of the Human Development Guide (Education, Health, Income) in the Kurdistan Region for the year 2021

A study in Development Geography

Hiwa Sadiq Salim[1] – Sakar Bahadin Abdulla[2] – Sirwan Hussein Ismael[3]

[1+2+3] Department of Geography, College of Arts, Salahaddin University, Erbil, Kurdistan Region, Iraq.

Abstract

The aim of this study is to explain the level human development indicators in 2021 Kurdistan Region. The study also tries to conduct research on the current culture of human development indicators in the provinces by studying education, health and income indicators from consumer to producer. Therefore, the current study relied on a descriptive method to analyze the indicators of human development in the Kurdistan Region. Howeve, the stufy relies on scientific analysis, geographical and demographic data in the study area In 2021. After analyzing the indicators of education, health and income, the value of the Human Development Index was (0.680), which is obvious according to the UN report, the Kurdistan Region is in the middle level. Moreover, the life expectancy indicator was (0.83)and the income indicator was (0.415)in the region.

Keywords: Development, Human development, Geography of development, Human development index.

پێشەکی

بابەتی پەرەپێدانی مرۆیی و نیشـاندەرەکانی دەمێکە بۆتە جێگای بایەخی وڵاتانی پێشـکەوتو و تازەپێگەیشـتو، ڕۆژ لەدوای ڕۆژ ئەو بایەخە زیاتر دەبێت، چونکە پەیوەندارە بەلایەنە جیاجیاکانی کۆمەڵگا و ئامانجی سـەرەکیشی۔ برەودانە بەخودی مرۆڤ کە ڕەگەزێکی کاریگەرە لەپرۆسـەکانی پەرەپێدان پاڵپشـت بەو ڕاسـتییەی کە ئەو بابەتە پەیوەندی تۆکمەی بەکۆی کرداری بەرهەمهێنانەوە هەیە بەڕادەیەك لەحاڵەتی نەبونی پەرەپێدانی مرۆیی بەئەندازەی پێویسـت کۆمەڵگا ناتوانێت ڕۆڵی سروشتی خۆی هەڵبستێت.

جێگای ئاماژەیە بابەتی پەرەپێدانی مرۆیی شوێنێکی گرنگی لەلێکۆڵینەوە جیاوازەکان داگیرکردوە، هەر ئەمەشە وایکردوە کە ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتوەکان لەسـەرەتای هەشـتاکانی سـەدەی ڕابردو گرنگی زیاتر بەم بابەتە بدات لەنەوەدەکانی سەدەی ڕابردوش پێشنیاری ئەوەی کرد کە گرێبەستێك لەنێوان وڵاتان ببەسترێت سەبارەت بەبابەتی پەرەپێدانی مرۆیی، چونکە هەر بایەخدانێکی زیاتر بەم نیشاندەرانە ڕەنگدانەوەی زیاتری دەبێت لەسەر بەرزکردنەوەی ئاستی بەرهەمهێنان.

یەکەم: گرفتی لێکۆڵینەوە

کێشەی ئەم لێکۆڵینەوەیە لەم خاڵانەی خوارەوە بەدیاردەکەوێت:

1. ئایا بونی جیاوازی شـــوێنی بۆ کۆبونەوەی نیشـــاندەرەکانی پەرەپێدانی مرۆیی لەنێوان پارێزگاکانی هەرێمی کوردســـتان گونجاوە، لەگەڵ قەبارەی دانیشتوانی ئەو پارێزگایانە و دەتوانێت داواکارییەکانی دانیشتوان پڕبکاتەوە؟
2. ئایا هەرێمی کوردستان بەپێی ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی لەچ ئاستێکدایە؟
3. ئایا تایبەتمەندییەکانی جوگرافی سروشـتی و مرۆیی کاریگەری لەسـەر پرۆسـەی پەرەپێدانی مرۆیی لەهەرێمی کوردستان هەبوە؟

دوەم: گریمانەی لێکۆڵینەوە:

1. بونی جیاوازی لەنێوان پارێزگاکانی هەرێم سەبارەت بە نیشاندەرەکانی پەرەپێدانی مرۆیی، بۆتە هۆی جیاوازی ئاستەکانی بێ بەشبونی مرۆیی لەنێوان پارێزگاکاندا.
2. دیاریکردنی ئاســتی پەرەپێدان لەپارێزگاکاندا پاڵپشــت بە نیشــاندەرەکانی پەرەپێدانی شــوێنی ڕۆڵێکی گرنگ دەگێڕیت لەدەستەبەرکردنی میکانزمی گونجاو بۆ ڕوبەڕوبونەوەی کێشەکان.
3. تایبەتمەندییەکانی مرۆیی ڕۆڵی ســـەرەکی دەبینن لە پلانەکانی وەبەرهێنان و پڕۆژەکانی پەرەپێدانی مرۆیی لەهەرێمی کوردستان.

سێیەم: گرنگی لێکۆڵینەوە: گرنگی ئەم لێکۆڵینەوەیە لەم خالانەی خوارەوە بەدیاردەکەوێت:

1. پەیوەندی ڕاستەوخۆی بەژیانی دانیشتوانەوە هەیە، چونکە بەئامانج و میکانزمی سەرەکی پەرەپێدان دادەنرێن.
2. بەرزکردنەوەی ئاسـتی پەرەپێدانی مرۆیی و دانانی سـنورێک بۆ ڕادەی جیاوازی شـوێنی و کەمکردنەوەی جیاوازی توانا مرۆرییەکان لەنێوان پارێزگاکاندا.
3. ڕاســـپاردنی لایەنی پەیوەندار لە دوبارە دابەشـــکردنی پرۆژەکانی وەبەرهێنانی پەرەپێدان و ئاراســـتەکردنی بۆ ئەو پارێزگایانەی کە بێبەشن لەم خزمەتگوزارییانە.

چوارەم: ئامانجی لێکۆڵینەوە:

دەرخســـتنی دۆخی پەرەپێدان پشـــت بەســـت بەرێبەری پەرەپێدانی مرۆیی و ڕێگاکانی شـــیکردنەوەی ئاماری، هەروەها ئەنجامدانی لێکۆڵینەوە لەســـەر واقیعی حاڵی نیشـــاندەرەکانی پەرەپێدانی مرۆیی لە پارێزگاکانی هەرێم و دیاریکردنی ئەو فاکتەرانەی کە بون بەمایەی دروســـتبونی جیاوازی شـــوێنی کە گرنگترین بەربەســـت دەرکەوتون بۆ شـــکســـتهێنانی ئەم پرۆسەیە.

پێنجەم: میتۆدی لێکۆڵینەوە:

بەمەبەســـتی پێکانی ئامانجی لێکۆڵینەوەکە پشـــت بەچەند میتۆدێکی جیاواز بەســـتراوە لەوانە میتۆدی هەڵێنجاندن و هەرێمی لەدیاریکردنی جیاوازی شـــوێنی لەنێو یەکە کارگێڕییەکان و پارێزگاکاندا، ئەمە وێرای ئەمە پشـــت بە میتۆدی شـــیکردنەوەی وەســـفی بەســـتراوە بۆ نیشـــاندەرەکان و شـــیکردنەوەی شـــوێنی و ئاماری بۆ داتا و زانیارییە جوگرافی و دیمۆگرافییەکانی تایبەت بەناوچەی لێکۆڵینەوە، هەروەها بەئامانجی وەدەســـتخســـتنی هەرچی زیاتری داتا و ئاماری

پێویســـتیش کە لێکۆڵینەوەکە پێویســـتی پێ هەبوە، پشــت بەکەرەســـتەکانی لێکۆڵینەوە بەســـتراوە و بەرنامەی gis بۆ نەخشەکان بەکارهێنراوە.

شەشەم: پلانی توێژینەوە

ئەم توێژینەوەیە بەســـەر سێ تەوەرەدا دابەشـــکراوە؛ تەوەرەی یەکەم: چەمك و زاراوەكانی پەرەپێدانی مرۆیی. تەوەرەی دوەم: کەتواری نیشـانەدەرەکانی پەرەپێدانی مرۆیی لەهەرێمی کوردســتان. تەوەری سـێیەم: پێوانەکردنی دەلیلی پەرەپێدانی مرۆیی (HDI) لەهەرێمی کوردستان.

حەوتەم: ناوچەی توێژینەوە

١- سنوری شوێنی:

ئەوەی باسی ناوچەی لێکۆڵینەوە بکەین پێویســـتە باسی ســـنوری کوردســـتانی عێراق بکەین، کە باشـــوری ڕۆژهەڵاتی شـــارۆچکەی (بەدرە) لەپارێزگای واســـت دەســـتپێدەکات، بەرەو باکور دەڕوات و لە ڕۆژئاوای شـــارۆچکەی مەندەلی هەڵدەکشێ بەتەنیشـت بەرزاییەکانی حەمرینەوە تا فەتحە دەڕوا شـانبەشـانی ڕوباری دیجلە سـەردەکەوێ و لە باکوری شاری موسڵ بەرەو باشوری ڕۆژئاوا ڕوە شارۆچکەی حەزەر دادەکشێ، لەوێشەوە ڕودەکاتە ڕۆژئاوا بەرەو سنوری عێراق سوریا لەباکوری شارۆچکەی بەعاج.

سەبارەت بە ڕوپێوی کوردستانی عێراق بریتییە لە (78726)کم^2، کە دەگاتە زیاتر لە (18%)ی سەرجەمی ڕوبەری خاکی عێراق، ئەم ناوچانەش لەخۆدەگرێت (محمد، 2012، 24-25):

أ) پارێزگاکانی: هەولێر، سلێمانی، دهۆك، کەرکوك.
ب) هەمو ناحیە و قەزاکانی پارێزگای نەینەوا بێجگە لەقەزاکانی موسڵ، بەعاج، حەزەر.
ت) قەزای دوز لە پارێزگای سەلاحەددین (تکريت).
ث) قەزاکانی خانەقین، کفری، مەندەلی بێجگە لە (ناحیەی بەلەدروز) لەپارێزگای دیالە.
ج) ناوەندی قەزای بەدرە لە پارێزگای واست. هەروەکو لەنەخشەی ژمارە (1) دیارە

باســـکردنی چەمکی کوردســـتانی عێراق بنەمایەکە بۆ چەمکی هەرێمی کوردســـتانی عێراق کە لەرێکەوتنامەی (11 ئاداری ســـاڵی 1970)دا ئاماژە بەم ناوە کراوە وەك ناوچەی کوردســـتان بۆ (حکم ذاتی)، هەر لەســـاڵی (1992)دا پەرلەمانی کوردستان بڕیاری لەسەر داوە و دواتر ساڵی (2004) لە یاسای کاتی بۆ بەرێوەبردنی دەوڵەتی عێراقی و پاشان لەدەستوری هەمیشەیی عێراق لەساڵی (2005) ئەم ناوەیە ئاماژەی پێکرا (حسين، 2015، 24).

سەبارەت بەسنوری ناوچەی لێکۆڵینەوە هەریەك لەم ناوچانە لەخۆدەگرێت: (وەزارەتی پلاندانان، 2019):

أ) پارێزگاکانی هەرێمی کوردستان (هەولێر، سلێمانی، دهۆک، هەڵەبجە) دەگرێتەوە.
ب) قەزای مەخمور لەگەڵ ناحیەکانی (ناوەندی قەزا، قەراج، کەندێناوە، مەلاقەرە، گوێر) لەپارێزگای هەولێر دەگرێتەوە.
ت) قەزای شـــێخان لەگەڵ ناحیەکانی (ناوەندی قەزا، ئەتروش، باعەدرێ، زیلکان، کەلەکچی، قەسرۆك) لەپارێزگای دهۆك لەخۆدەگرێت.
ث) لە قەزای خانەقین هەریەك لە ناحیەکانی (قۆرەتو، مەیدان) لەخۆدەگرێت.

ج) ناحیەی (بەمۆ) لە پارێزگای هەڵەبجە دەگرێتەوە.

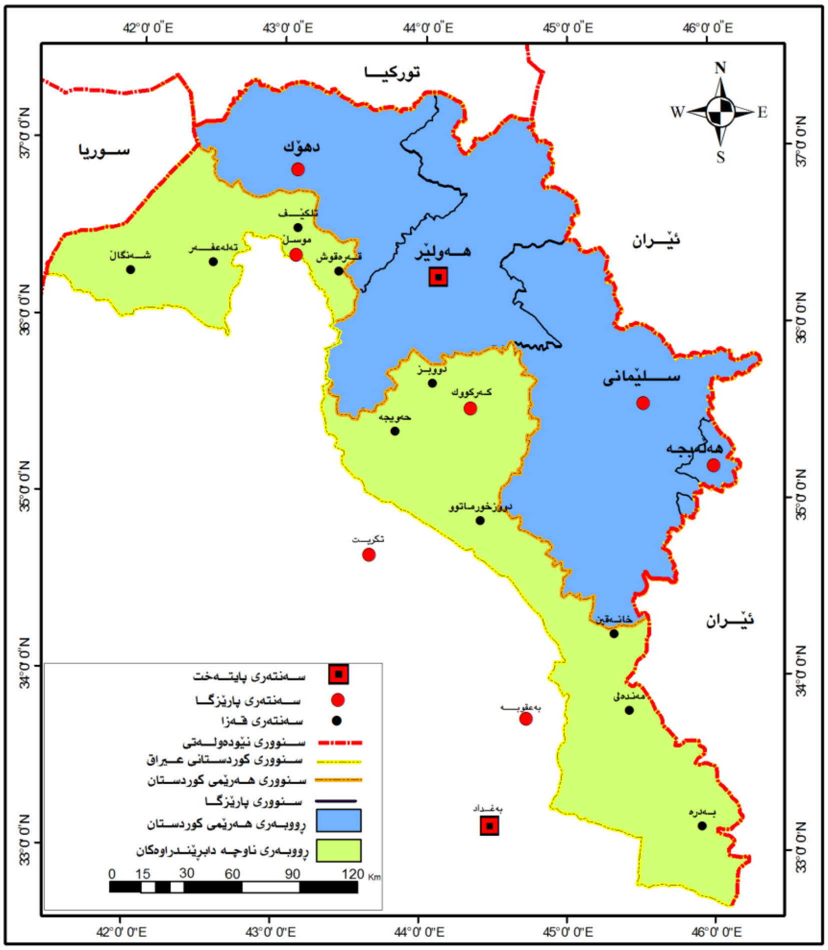

نەخشەی -١- شوێنی فەلەکی و جوگرافی کوردستانی عێراق

سەرچاوە :کاری توێژەر پشت بەستن بە:١- هاشم یاسین حەداد و ئەوانی تر ،ئەتڵەسی هەرێمی کوردستانی عیراق ، عێراق و جیهان چاپی یەکەم،چاپخانەی تێنووس ، هەولێر ، ٢٠٠٩ ، لا ٣٩.

حکومەتی هەرێمی کوردستان ، وەزارەتی پلاندانان ، دەستەی ئاماری هەرێم ، بەشی نەخشە، نەخشەی هەرێمی کوردستان ،٢٠٢٠.

هەروەها لەڕوی فەلەکییەوە هەرێمی کوردستان دەکەوێتە نێوان بازنەی پانی (٣٠ ٣٤°– ٣٠ 37°) باکور و نێوان هێڵی درێژی (١٥ ٤٢° – ٣٠ ٤٦°) ڕۆژهەڵات.

لەڕوی جوگرافییەوە وڵاتی تورکیا کەوتۆتە باکوری و لە باکوری ڕۆژهەڵاتی و باشوری ڕۆژهەڵاتی هەرێمی کوردستان کۆماری ئیسلامی ئێرانە، لەبەشی باشوری پارێزگای دیالەیە، هەریەک لە پارێزگاکانی سەلاحەددین و کەرکوک دەکەونە بەشی باشوری ڕۆژئاوای، هەروەها لەبەشی ڕۆژئاوای پارێزگای نەینەوایە و هەروەها لەبەشی باکوری ڕۆژئاوای وڵاتی سوریایە، هەروەکو لەنەخشەی (2) دیارە.

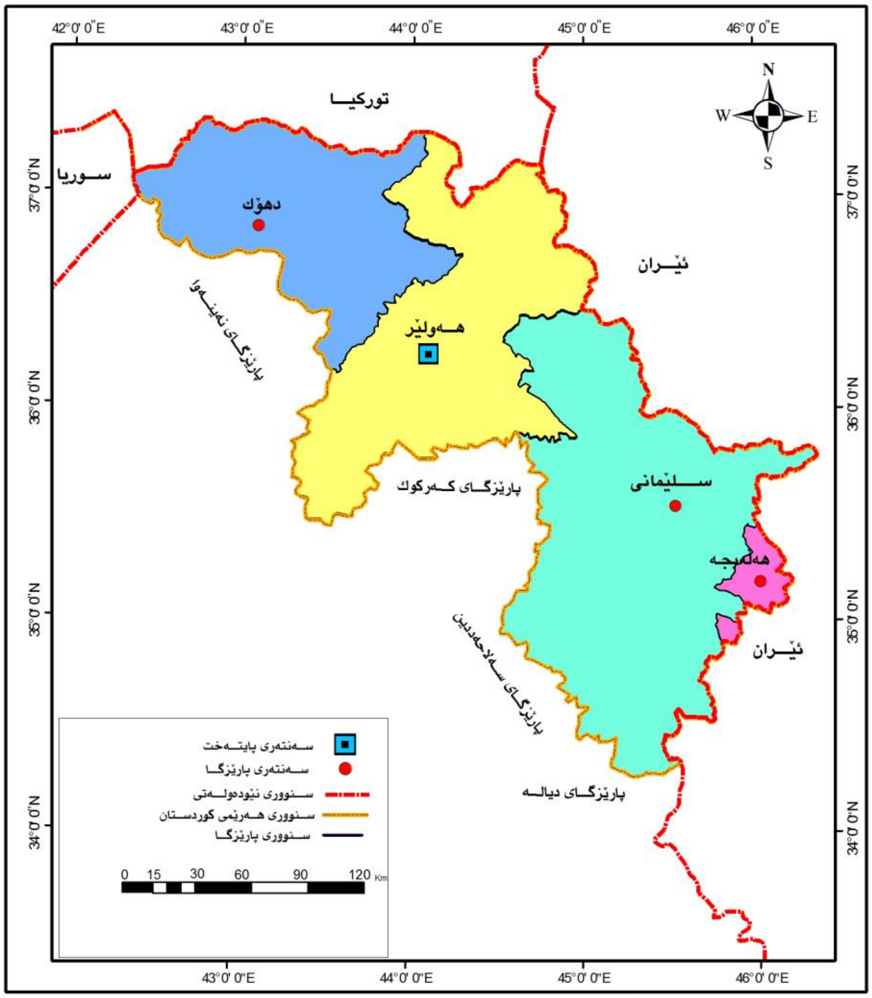

نەخشەی -٢- پارێزگاکانی هەرێمی کوردستانی عێراق

، سەرچاوە :کاری توێژەر پشت بەستن بە: حکومەتی هەرێمی کوردستان ، وەزارەتی پلاندانان ، دەستەی ئاماری هەرێم سەرچاوەی پێشوو

2- سنوری کاتی لێکۆڵینەوە:

ئەو ماوەیە کە توێژینەوەی لەسەر کراوە بریتییە لەساڵی (2021).

تەوەرەی یەکەم: چەمك و زاراوەکانی پەرەپێدانی مرۆیی.

1- پەرەپێدان Development:

پەرەپێدان لەروی زمانەوانییەوە بەواتای زیادبون و گەشەسەندن و زۆربون و فەرهەمبون دێت، بابەتی پەرەپێدان یەکێکە لەو بابەتانەی بۆتە جێگای بایەخی چەندین زانستی جیاوازی نمونەیی ئابوری و کۆمەڵایەتی جوگرافی .....هتد.

هەر ئەمەشە وایکردوە کە توێژەران و پسپۆران و وڵاتان تاوەکو ئێستا کۆك نەبن لەسەر پێناسەیەکی ورد و دیاریکراو بۆ ئەم چەمکە بەو واتایەی چەمکی پەرەپێدان پەرەپیدان چەمکێکی گشتگیرە لەگۆڕانی بەردەوام دایە، چونکە سروشتی ئاراستەکانی پەرەپیدان زیاتر سروشتێکی هزری و ئایدۆلۆژی هەیە، ئەمەش وایکردوە دیاریکردنی تەوەر و ڕەهەندە ئابوری و کۆمەڵایەتی و

شوێنییەکانی کارێکی ئاسان نەبێت، بەڵام لەگەڵ بونی هەمو ئەو جیاوازییانەش توێژەران هەمو لەسەر خاڵێك کۆکن ئەویش ئەوەیە کەمرۆڤ ئامانج و ئامرازی پەرەپێدانە(الدليمی، 2009، 2).

2- جوگرافیای پەرەپێدان Geography of Development:

جوگرافیای پەرەپێدان لقێکە لە لقەکانی جوگرافیای مرۆیی کەبایەخ دەدات بەجیاوازی شـێوازەکانی ژیان لەسـەر ڕوی زەوی کەبێگومان ئەو جیاوازیەش دەرئەنجامی جیاوازی جۆر و چۆنیەتی بەکارهێنانەکانی زەوییە لەلایەن ئادەمیزادەوە هەربۆیە پەیوەندی نێوان جوگرافیا و پەرەپێدان پەیوەندیەکی جەدەلییە ناتوانین لەیەکیان جیابکەینەوە، چونکە پەرەپێدان بەشێوەیەکی گشتی بریتیە لە پرۆسەی گواستنەوە و گۆران لە بارودۆخێک بۆ بارودۆخێکی باشتر لەڕوی پێداویستیەکانی ژیانی مرۆڤەوە (الجبوری، 2014، 13).

چەمکی جوگرافیای پەرەپێدان چەندین لایەن لەخۆدەگرێت وەک گۆرانی زەوی و ژیانی مرۆڤ کە کاریگەری هەیە لەسـەر نەبونی دادپەروەری لەگشـت لایەنەکانی ژیان، کاتێک هەڵبژاردەی مرۆڤەکان فراوان دەبێت و خۆی لە پێکهاتەکانی ڕامیاری و کۆمەڵایەتی و ڕۆشەنبیری دەبینێتەوە ئەوسا تێگەیشتن لەچەمکی پەرەپێدان زیاتردەبێت(العانی، 2014، 8).

3- پەرەپێدانی مرۆیی (التنمية البشرية) Human Development

سەبارەت بە چەمکی پەرەپێدان زیاتر لە دەربڕینێک بەکارهێنراوە بۆ ئەم چەمکە، هەربۆیە لەسەرەتادا بە پەرەپێدانی ڕەگەزی مرۆیی دەناسرا یان پەرەپێدانی سـەرمایەی مرۆیی یان پەرەپێدانی سـەرچاوە مرۆییەکان یاخود بە پەرەپێدانی کۆمەڵایەتی ناسرابو، تا ئەو کاتەی چەمکەکە لە ساڵی ١٩٩٠ لە فۆرمێکدا جێگیر بو لەلایەن بەرنامەی پەرەپێدانی نەتەوە یەکگرتوەکانەوە ئەمەش کاتێ ڕاپۆرتی پەرەپێدانی مرۆیی دەرکرا، بەشـێوەیەکی تێر و تەسـەل تیشـك خرایە سـەر چەمکی پەرەپێدانی مرۆیی، کە تێیدا هاتوە فراوانکردنی بژاردەکانی خەڵکە و ڕەخسـاندنی دەرفەتی زیاتر(القصـير، 2017، 24). هەربۆیە بەشـێک لەتوێژەران وای دەبینین کە پەرەپێدانی مرۆیی بریتییە لە زیادبونی هەلی بژاردەکان، داهات تەنها یەکێک نییە لەم هەلانە کە ژیانی مرۆڤ دەگرێتەوە، بەڵکو پەرەپێدانی مرۆیی بەمانای فراوانبونی بژاردە بەردەسـتکراوەکانی خەڵک دەگەیێ و لەم بژاردانەشـدا ئەوانە لەخۆدەگرێت(حمد، 2011، 114):

- پێویستە مرۆڤ لە ژیانێکی درێژ و تەندروست بژێت و دوربێت لە نەخۆشییەکان.
- پێویستە مرۆڤ زانیاری و فێربون بەدەستبهێنێت.
- پێویستە مرۆڤ بارو گوزەرانێکی شیاوی هەبێت.

سـەبارەت بەو چەمکەوە ڕەهەندی مێژویی هەیە بەجۆرێك بیری ئابوری کۆن و لەسـەر دەسـتی دیارترین زانا (ئادەم سـمیث) کە جەخت لەسـەر گرنگی ڕەگەزی مرۆیی دەکاتەوە، بەجۆرێك کە گرنگی بە خاوەن سـەرمایەی مرۆڤ و داهاتی نەتەوەیی و داهاتی تاکەکەسی دانیشتوان دەدات، ئەمەش لەرێگەی کارکردن و جەخت کردنەوە لەسەر ڕۆڵی گرنگی فێرکردن و ڕاهێنان لە پرۆسەکانی بەرهەمهێنان(الدليمی، الموسی، 2009، 24).

4- ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی Human Development Index :

سـەبارەت بە ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی داهێنانەکەی دەگەڕێتەوە بۆ زانای ئابوری پاکسـتانی (مەحجوب حەق) و زانای ئابوری هیندی (ئماریتاسین) کە خاوەنی خەڵاتی نۆبڵە لە ئابوری و هەروەها زانای بەریتانی (ماغایدیسای) کە هاوکاری بونە لەم داهێنانە، داهێنانی نەتەوە یەکگرتوەکان لەبۆ ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی بریتیبو لە نیشـاندەری ئاسـتەکانی خۆشـگوزەرانی میللەتانی جیهان کە بۆ ئەمەش پشـتیان بەسێ کۆڵەگە و پێکهاتە بەسـتوە ئەوانیش : (فێرکردن و تەندروسـتی و داهات)،

چونکە ئەم پێوەرە ســـەرەکیانەی کە بەکاردێن بۆ پێوانەکردنی پەرەپێدانی مرۆیی بە ڕەگەزێکی ســـتراتیژی لە میتۆدی نوێی پەرەپێدان دادەنرێت و هەر لەم ڕێگەیەوە هەلسەنگاندن بۆ ئاستی پێشکەوتن دەکەن (السماك، عبدالله، 2001، 298).

5- ڕێگاکانی پێوانەکردنی پەرەپێدانی مرۆیی:

دەکرێت چەمکی پەرەپێدانی مرۆیی لە واقیعدا جێبەجێبکرێت لە ڕێگەی پێوانەکردنی دو ئاستی جیاواز، کە بریتین لە ئاستی پوختەیی و ئاستی چەندێتی.

ســەبارەت بە ئاســتی پوختەیی کۆمەڵێك نیشــاندەر لەخۆدەگرێت کە چەند لایەنیکی جیاواز تایبەت بە دانیشــتوان لەخۆدەگریت گرنگترینیان بریتین لە لایەنی (ئابوری، فێرکاری، تەندروســتی) ...هتد، بەڵام ئاســتی چەندێتی کە بە ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی دەناسرێت لەسێ پێکهاتەی ســەرەکی و چوار نیشــاندەر پێکدێت کە پێکهاتەکان بریتین لە: (تەندروســتی، فێرکاری، داهات) و نیشــاندەرەکانیش هەریەك لە (تەمەنی پێشــبنیکراو، تێکرای ناونس کردنی قوتابیان لەگشــت قۆناغەکانی خوێندن، تێکرای ڕێژەی زانینی خوێندنەوە و نوسین، داهاتی بەشی تاکەکەس لەبەرهەمی ناوخۆیی)(ناصف، 2001، 15).

پێوانەکردنی ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی و مـاوەی پێشـــکەوتنی هەریەك لە پێکهـاتەکـانی پەرەپێـدانی مرۆیی لەڕێگەی ئەم نیشاندەرانەوە دەستەبەر دەبێت کە دەکریت بە دو قۆناغ پێوانەکردنەکە ئەنجام بدریت بەمجۆرە:

قۆناغی یەکەم:

ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی بۆ هەرسێ ڕەهەند بۆ هەریەکەیان بە جیا دەردەهێندرێت لە پاڵ دیاریکردنی کەمترین و بەرزترین بەها بۆ هەریەك لە نیشـــاندەرە ســـەرەکیەکان و گۆرینی نیشـــاندەرەکان بۆ ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی کە بەهاکەی لەنێوان (سفر – 1) دایە. هەروەکو لەخشتەی (1) دیارە، پێوانەکردنی نیشاندەرەکانی پەرەپێدانی مرۆیی کە بەم شێوەیەی خوارەوە دەری دەهێنین(عطوي، 2004، 62).

1-5. نیشاندەری ناوەندی تەمەنی پێشبینیکراو لەکاتی لەدایکبونەوە:

بۆ هەژمارکردنی پێشـکەوتنی تەندروسـتی ولاتێک ئەوا لەڕێگەی ناوەندی تەمەنی پێشـبینیکراو لەکاتی لەدایکبونەوە و ئاماری ژمارەی مردنی منداڵانی کەمتر لەپێنج ســاڵان یاخود ئەوانەی شــیرەخۆرن دەبێت، ئەم نیشــاندەری تەندروســتی لە ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی کێشی 3/1 ی پێ دەدرێت لە (ڕێبەری تەمەنی پێشبینیکراو) (دوای، 2007، 3).

خشتەی (1) بەهای کەمترین و بەرزتریی نیشاندەرەکان لە ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی

ژ	نیشاندەر یان ڕەهەند	کەمترین بەها	بەرزترین بەها
1	تەمەنی پێشبینیکراو لەکاتی لەدایکبونەوە	25 ساڵ	85 ساڵ
2	ڕێژەی زانینی خوێندنەوە و نوسین لای پێگەیشتوان	سفر %	100 %

3	کۆی ڕێژەی تۆمارکردن لە قۆناغەکانی فێرکردن	سفر %	% 100
4	بەشی تـاکەکەس لەکۆی ڕاســـتەقینەی بەرهەمی ناوەخۆیی (دۆلار هەژمارکراوە یەکســـانە بە هێزی کرین)	100 دولار	40000 دولار

سەرچاوە پشت بەستن بە :[1] البرنامج الانمائي للأمم المتحدة، 2008، 344.

2-5: هەژمارکردنی ڕێبەری فێرکردن:

ڕێبەری فێرکردن هەڵدەستێت بە پێوانەکردنی ڕێژەی دەستکەوت و پێشکەوتنی زانستی وڵاتێک کە هەریەك لە ڕێژەی زانینی خوێندن و نوسـینەوە لەنێو پێگەیشـتوان کە ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی کێشی۔ ٣/٢ پێ دەدرێت، هەروەها تۆمارکردنی تێکرای ئەو قوتابیانەی کە لەقۆناغەکانی بنەرەتی و ئامادەیی و خوێندنی باڵا دان کە کێشی 3/1 پێ دەدرێت، ئەم نیشاندەری فێرکردن بەهەردوکیان لە ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی کێشی 3/1 پێدەدرێت (الحسینی، 2021، 205).

نیشاندەری فێرکردن لە ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی دابەش دەبێ بۆ دو نیشاندەری سەرەکی کە ئەمانەن(عقل، 2014، 27-28):

أ) نیشـاندەری ڕێژەی زانینی خوێندن و نوسین لەنێو پێگەیشـتوان: ڕێژەی ئەوکەسانەی کە دەتوانن دەقێکی سادە وکورت بخوێننەوە و بنوسن و تێبگەن دەربارەی ژیانی ڕۆژانەیان لە دانیشتوانی تەمەنی (١٥ ساڵ و زیاتر).

ب) نیشاندەری کۆی ڕێژەی تۆمارکردن بۆ فێرکردنی گشتی:

ئەم نیشـــاندەرە بریتییە لە ڕێژەی ســـەدی ژمارەی قوتابیانی ناونوســـکراو بۆ گشـــت قۆناغەکانی فێرکردندا و لەنێو ئەو دانیشـــتوانانەی کە لە تەمەنی فێرکردنی گشـــتی دان (٦- ٢٢) ســـاڵ. دەتوانین لەڕێگەی ئەم هاوکێشـــەی خوارەوە دەربهێنین:

کۆی ڕێژەی تۆمارکردن بۆ فێرکردنی گشتی =

<u>ژمارەی قوتابیانی ناونوسکراو بۆ گشت قۆناغەکانی فێرکردندا (٦- ٢٢) ساڵ</u> × 100

ژمارەی ئەو دانیشتوانانەی کە لەتەمەنی هەمو قۆناغەکانی فێرکردندان

5-2. نیشاندەری بەشی تاکەکەس لە بەرهەمی ناوەخۆ:

هەژمارکردنی ڕێبەری تێکرای بەرهەمی ناوەخۆیی لەڕێگەی بەکارهێنانی بەشی تاکەکەس لەتێکرای بەرهەمی ناوەخۆیی کە (دۆلاری ئەمەریکی هەژمارکراوە کە یەکســانە بە هێزی کرین)، ئەم نیشــاندەری داهات لە ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی کێشی۔ 3/1 پێدەدرێت لە (ڕێبەری تێکرای بەرهەمی ناوەخۆیی) (الدعمی، 2009، 86)

سـەبارەت بە دەرهێنانی نیشـاندەری بەشی تاکەکەس لە بەرهەمی ناوەخۆ دەتوانین بڵێین بریتیە لە دابەشـکردنی کۆی بەهای بەرهەمی ناوەخۆ لەســەرکۆی دانیشـتوان لەهەمان سـاڵدا، لەڕێگەی ئەم هاوکێشــەی خوارەوە دەریدەهێنین(محمد، 2009، 193):

بەشی تاکەکەس لەکۆی بەرهەمی ناوەخۆ =

کۆی بەهای بەرهەمی ناوەخۆ لەساڵێکی دیاریکراو

ژمارەی دانیشتوان لەنیوەی ساڵدا

هەروەها ڕێیەری پەرەپێدانی مرۆیی بەنیشاندەرێك دادەنرێت بۆ دیاریکردنی ئاستی پەرەپێدانی مرۆیی لە ناوچەیەکی دیاریکراو، بۆ ئەم مەبەستەش بەهاکەی لەنێوان (سفر – 1) دایە، لەسەر ئەم بنەمایەش بەرنامەی نەتەوە یەکگرتووەکان وڵاتەکانی جیهانیان دابەشکردووە بۆ چوار ئاستی سەرەکی و ڕیزبەند کراون بەشێوەی لەسەرەوە بەرەوە خوارەوە، واتە لە باشترین بۆ خراپترین وەك لەخشتەی (2) دیارە.

خشتەی (2) ستاندەری نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ دیاریکردنی ئاستەکانی پەرەپێدانی مرۆیی

ژ	ئاستی پەرەپێدانی مرۆیی	بەهاکەی
1	پەرەپێدانی مرۆیی زۆر بەرز	زیاتر لە 0, 800
2	پەرەپێدانی مرۆیی بەرز	0, 799 - 0, 700
3	پەرەپێدانی مرۆیی مامناوەند	0, 699 - 0, 550
4	پەرەپێدانی مرۆیی نزم	کەمتر لە 0, 550

سەرچاوە: طلال منيهل كريم الزهيرى، 2019، 18.

تەوەری دوەم: کەتواری نیشاندەرەکانی پەرەپێدانی مرۆیی لە هەرێمی کوردستانی عێراق:

باسی یەکەم: نیشاندەرە فێرکارییەکان:

1- دامەزراوە فێرکارییەکان:

فێرکردن بەیەکێك لە گرنگترین پایە گرنگ و بنەرەتییەکانی پەرەپێدانی مرۆیی پیشکەوتنی هەر کۆمەڵگایەك دادەنرێت، پشت بەست بەو ڕاستییەی کە پەروەردە فاکتەر و دەروازەیەکی سەرەکییە لەهەر کردارێکی پەرەپێداندا لەنێوانیشیاندا پەرەپێدانی سەرچاوە مرۆییەکان ئەمە وێرای ئەوەی پێوەرێکی گرنگە، کە بەهۆیەوە دەکرێت ئاستی گوزەران و پێشکەوتنی ڕۆشنبیری تاك و کۆمەڵگا بزانرێت، هەروەها پەروەردە نیشاندەرێکی گرنگە بۆ گەشەی ئابوری و کەمکردنەوەی ڕێژەی هەژاری کە هەمو ئەمانەش لەرێگای پەرەپێدان توانا مرۆییەکان بەرزکردنەوەی بەرهەمهێنان(السودانى، 2013، 22):

خزمەتگوزاری فێرکاری: یەکێکە لە گرنگترین خزمەتگوزارییە کۆمەڵایەتییەکان، کە پشت بە ئامادەکردنی کادری تەکنیکی و پیشەیی دەبەستێت لە پرۆسەی پەرەپێدان لەسەر ئاستی نیشتمانی و ناوچەیی هاوکات دڵنیایی دەدات لە مسۆگەرکردنی پێداویستییەکانی فێرکاری و پەرەپێدانی هەست و ئینتیمای نیشتمانی، بە شێوەیەکی ناڕاستەوخۆش

بەشداری دەكات لە چارەسەركردنی كێشە نیشتمانییەكان، هەروەها كاریگەری هەیە لەسەر بەرۆشەنبیركردنی تاك(گۆران، 2022، 11).

لە ئێستادا سیستەمی خوێندن لە هەرێمی كوردستان گۆڕانكاری بە سەرداهات، بە جۆرێک دابەش بو بە سەر سێ قۆناغ كە بریتیین لە: (باخچەی منداڵان، قوناغی بنەڕەتی لە پۆلەكانی(1-9)، ئامادەیی، پیشەیی، پەیمانگاكان و مەشقكردن)، هەروەها قۆناغی خوێندنی باڵا كەهەریەك لە (زانكۆكان، پەیمانگا تەكنیكیەكان) لەخۆدەگرێت.

2- ڕێژەیی تۆماركردن لە قۆناغەكانی فێركردن لەهەرێمی كوردستان:

2-1. تێكرای ناوتۆماركردن لەقۆناغی فێركردنی بنەرتی:

پێویستە كۆی ژمارەی ئەو قوتابیانەی كە لەقۆناغی فێركردنی بنەڕەتی بەردەوامن ناویان تۆماربكرێت بە ڕەچاوكردنی تەمەنیان، چونكە ئەم قۆناغە لەدوای قۆناغی باخچەی منداڵان دەست پێ دەكات دوای ئەوەی منداڵ تەمەنی (6) ساڵی تەواو دەكات دەخرێتە ئەم قۆناغە و ماوەكەی (9) ساڵە كە لەپۆلی یەك دەستپێدەكات تا پۆلی نۆ، ئەوەش بە ناوتۆماركردنی پوختەی ئەو قوتابیانە دەگرێتەوە، كە پەیوەندییان بە قوتابخانە كردوە لەتەمەنی (6 – 15) ساڵی لەسەر كۆی دانیشتوانی هەمان گروپی تەمەن، ڕێژەی بەشداریكردنی ئەوانەی لەم قۆناغەن وەك نیشاندەرێكی گرنگ پشتی پێ دەبەسترێت لەچوارچێوەی ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی، هەربۆیە پێویستە توانستی ئەم قۆناغە بەرزبكرێتەوە بۆ ئەوەی قوتابیان بەشیوەیەكی تەواو سود لێ ببینن.

بەسەیركردنی خشتەی (3) دەردەكەوێت كە ڕێژەی ناونوسكردن بۆ ساڵی خوێندنی (2020 – 2021) لەسەرئاستی هەرێم (1250968) ملیۆن قوتابی بوە كەئەمەش ڕێژەی(83,5%)ی كۆی ئەو منداڵانە دەگرێتەوە كەدەكەونە ئەو گروپەی تەمەن كەلەهەمان ساڵدا كۆی ژمارەیان (1497356) ملیۆن كەس بوە.

خشتەی (3) ڕێژەیی ناو تۆماركردن بۆ قۆناغی بنەڕەتی بەگوێرەی پارێزگاكانی هەرێمی كوردستان بۆ ساڵی خوێندنی (2020 – 2021)

پارێزگاكان	كۆی ژمارەی دانیشتوان لەتەمەنی فێركردندا (6 – 15) ساڵ		ناو تۆماركردن لە فێركردنی بنەڕەتی		كۆی ڕێژەیی ناو تۆماركردن(*)
	ژمارە	ڕێژە %	ژمارە	ڕێژە %	
هەولێر	555626	37,1	433110	34,6	77,9
سلێمانی	478589	32	405580	32,4	84،7
دهۆك	437475	29,2	393286	31,4	89,9
هەڵەبجە	25666	1,7	18992	1,5	73,9
هەرێم	1497356	100	1250968	100	83،5

سەرچاوە: کاری توێژەر پشت بەستن بە: سەرچاوە: حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی پەروەردە، ساڵی2022.

(*)بۆدەرهێنانی کۆی ڕێژەی ناوتۆمارکردن =ژمارەی ناو تۆمارکردن ÷ ژمارەی دانیشتوان لەتەمەنی فێرکردن ×100

- سەرچاوە: طلال منهيل كريم الزهيري، المصدر السابق، ص114.

هەروەها سەبارەت بە ڕێژەی ناونوسکردن لەسەرئاستی پارێزگاکانی هەرێم پارێزگای دهۆك بەرزترین ئاستی پەیوەندی کردنی تێدا تۆمارکراوە کە کۆی ڕێژەکەی بریتیبوە لە (89,9%) لەکۆی ژمارەی دانیشتوان لەتەمەنی (6- 15) ساڵی، هۆکاری بەرزی ئەم ڕێژەیەش لەم پارێزگایە و بەرزی ژمارەی پەیوەندیکردنی قوتابیان کە زیاترە لە هەمان ژمارەی گروپی تەمەنی دیاریکراو واتە تەمەنی (6 – 15)ساڵی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی ژمارەیەکی گەورەی قوتابیان پەیوەندییان بە قوتابخانە بنەڕەتیەکان کردوە تەمەنیان گەورەترە لە (15)ساڵی، ئەوەش بەهۆکاری دوبارەبونەوەی ژمارەی ساڵانی کەوتن و مانەوەیان یاخود نەیانتوانیوە لەتەمەنی دیاریکراو پەیوەندی بە قوتابخانە بنەڕەتیەکانەوە بکەن بەتایبەتی لە ناوچە گوندنشینەکان، ئەمە وێڕای ئەوەی بونی ژمارەیەکی زۆری ئاوارە و پەنابەر لەم پارێزگایە.

کەچی پارێزگای هەڵەبجە نزمترین ئاستی پەیوەندی کردنی تێدا تۆمارکراوە کە کۆی ڕێژەکەی بریتی بوە لە (73,9%)ی لەکۆی ژمارەی دانیشتوان لەتەمەنی (6- 15) ساڵی، هەرچی پارێزگاکانی هەولێر و سلێمانی یە ڕێژەی ناونوسکردن یەك بەدوای یەکی (77,9%) و (84,7%) بونە.

2-2. تێکڕای ناوتۆمارکردن لەقۆناغی فێرکردنی ئامادەیی و پیشەیی و پەیمانگا و مەشق کردن:

بەسەیرکردنی خشتەی (4) دەردەکەوێت کەڕێژەی ناونوسکردنی قۆناغی ئامادەیی و پیشەیی و پەیمانگاکانی مەشق کردن بۆ ساڵی خوێندنی (2020 – 2021) لەسەرئاستی هەرێم (284796) هەزار خوێندکار بوە کەئەمەش ڕێژەی(73,2%)ی کۆی ئەو خوێندکارانە دەگرێتەوە کە دەکەونە ئەو گروپەی تەمەن کە لەهەمان ساڵدا کۆی ژمارەیان (389121) هەزار کەس بوە.

هەروەها سەبارەت بە ڕێژەی ناونوسکردن لەسەرئاستی پارێزگاکانی هەرێم پارێزگای دهۆك بەرزترین ئاستی پەیوەندی کردنی تێدا تۆمارکراوە کە کۆی ڕێژەکەی بریتی بوە لە (89%) لەکۆی ژمارەی دانیشتوان لەتەمەنی (15- 18) ساڵی، هۆکاری بەرزی ئەم ڕێژەیەش لەم پارێزگایە بونی ئاوارە و پەنابەرێکی زۆر لەناوەوە و دەرەوەی عێراق ڕویان لەم پارێزگایە کردوە و نیشتەجێی ناوچەکەن و بۆ درێژەدان بەخوێندنیان پەیوەندی بەدامەزراوە فێرکارییەکانەوە دەکەن بەتایبەتی لەم قۆناغە.

کەچی پارێزگای هەولێر نزمترین ئاستی پەیوەندی کردنی تێدا تۆمارکراوە کە کۆی ڕێژەکەی بریتیبوە لە (52%)ی لەکۆی ژمارەی دانیشتوان لەتەمەنی (15- 18) ساڵی، هۆکاری کەمی ڕێژەی پەیوەندی کردنی خوێندکاران بەم قۆناغەی فێرکردن کەمی خوێندنگا ئامادەییەکان لەگوندەکانی پارێزگاکەیە، هەرچی پارێزگاکانی سلێمانی و هەڵەبجە یە ڕێژەی ناونوسکردن یەك بەدوای یەکی (81,7%) و (75,9%) بونە.

خشــتەی (4) ڕێژەیی تۆمارکردن بۆ قۆناغی ئامادەیی و پیشــەیی و پەیمانگاکانی مەشــقکردن بەگوێرەی پارێزگاکانی هەرێمی کوردستان بۆ ساڵی خوێندنی (2020 – 2021)

پارێزگاکان	کـۆی ژمـارەی دانیشــــتـوان لەتەمەنی فێرکردندا (15 – 18) ساڵ		نـاو تۆمـارکردن لە فێرکردنی ئـامـادەیی و پـیشــەیی و پەیمانگاکانی مەشق کردن		کۆی ڕێژەیی نـاو تۆمارکردن(*)
	ژمارە	ڕێژە %	ژمارە	ڕێژە %	
هەولێر	138045	35,5	71876	25,2	52
سلێمانی	132359	34	108117	38	81,7
دهۆك	111620	28,7	99418	34,9	89
هەڵەبجە	7097	1,8	5385	1,9	75,9
هەرێم	389121	100	284796	100	73,2

سەرچاوە: كاری توێژەر پشت بەستن بە: هەمان سەرچاوەی خشتەی(3).

(*)بۆدەرهێنانی کۆی ڕێژەی ناوتۆمارکردن =ژمارەی ناو تۆمارکردن ÷ ژمارەی دانیشتوان لەتەمەنی فێرکردن ×100

سەرچاوە: طلال منهيل كريم الزهيری، المصدر السابق،ص114.

2-3. تێکڕای ناوتۆمارکردن لە قۆناغی فێرکردنی خوێندنی باڵا (زانکۆکان و پەیمانگاکان):

بەســەیرکردنی خشــتەی (5) دەردەکەوێت کەڕێژەی ناونوســکردنی قۆناغی خوێندنی باڵا کە (زانکۆکان و پەیمانگاکان) دەگرێتەوە بۆ ســاڵی خوێندنی (2020 – 2021) لەســەرئاســتی هەرێم (526004) هەزار خوێندکار بوە کەئەمەش ڕێژەی(38,8%)ی کۆی ئەو خوێندکارانە دەگرێتەوە کەدەکەونە ئەو گروپەی تەمەن کەلەهەمان ســاڵدا کۆی ژمارەیان (203986) هەزار کەس بوە.

هەروەها سـەبارەت بە ڕێژەی ناونوسـکردن لەسـەرئاسـتی پارێزگاکانی هەرێم پارێزگای سـلێمانی بەرزترین ئاسـتی پەیوەندی کردنی تێدا تۆمارکراوە کە کۆی ڕێژەکەی زیاتر لە (43%) لەکۆی ژمارەی دانیشتوان لەتەمەنی (18- 22) ساڵی بوە.

خشــتەی (5) ڕێژەیی تۆمارکردن بۆ خوێندنی باڵا (زانکۆکان و پەیمانگاکان) بەپێی پارێزگاکانی هەرێمی کوردســتان بۆ ســاڵی خوێندنی (2020 – 2021)

پارێزگاكان	كۆی ژمارەی دانیشـــتوان لەتەمەنی فێركردندا (19 – 22) ساڵ		ژمارەی ناو تۆماركردن لە خوێندنی باڵا (زانكۆكان و پەیمانگاكان)		كـۆی ڕێـژەیی نـاو تۆماركردن
	ژمارە	ڕێژە %	ژمارە	ڕێژە %	
هەولێر	176472	33,5	72002	35,3	40,8
سلێمانی	171387	32,6	81038	39,7	47,3
دهۆك	168956	32,1	47741	23,4	28,2
هەڵەبجە	9189	1,7	3205	1,6	34,9
هەرێم	525004	100	203986	100	38,8

سەرچاوە: كاری توێژەر پشت بەستن بە: حكومەتی هەرێمی كوردستان، وەزارەتی خوێندنی باڵاو توێژینەوەی زانستی، میلاكاتی زانكۆكانی هەرێمی كوردستان بۆ ساڵی خوێندنی 2020- 2021.

كەچی پارێزگای دهۆك نزمترین ئاسـتی پەیوەندی كردنی تێدا تۆماركراوە كە كۆی ڕێژەكەی زیاتر لە (28%)ی لەكۆی ژمارەی دانیشـتوان لەتەمەنی (18- 22) سـاڵی بوە، هۆكاری كەمی ڕێژەی پەیوەندیكردنی خوێندكاران بەم قۆناغەی فێركردن لەم پارێزگایە بونی كەمی ژمارەی زانكۆ و پەیمانگە حكومی و تایبەتەكانەوە بەبەراورد لەگەڵ پارێزگاكانی تر و ئەمە وێرای كەمی ژمارەی دانیشـتوانی پارێزگای دهۆك، هەرچی پارێزگاكانی هەولێر و هەڵەبجە یە ڕێژەی ناونوسـكردنی خوێندكارانی ئەم قۆناغە یەك بەدوای یەكی (40,8%) و (34,9%) بونە.

3. تێكرای زانینی خوێندنەوە و نوسین لەنێو پێگەیشتواندا (15 ساڵ و زیاتر):

بۆ زانینی ڕێژەی سەدی ژمارەی ئەو پێگەیشتوانەی كە خاوەن خوێندن و نوسینن لەكۆی ژمارەی دانیشتوانی هەمان گروپی تەمەن، هەروەها تێكرای زانینی خوێندنەوە و نوسـین لەنێو پێگەیشـتواندا یەكێكە لە نیشـاندەرە گرنگەكان بۆ پێوانەكردنی پێشكەوتن بەرەو گەیشتن بە ئامانجەكانی پەرەپێدان(الشبری، 2007، 109).

بەسـەیركردنی خشـتەی (6) بۆمان دەردەكەوێت كە ڕێژەیی ئەو پێگەیشـتوانەی كەدەزانن بخوێنن و بنوسـن لەگروپی تەمەنی (15 سـاڵ و زیاتر) لە سـەر ئاسـتی پارێزگاكانی هەرێمی كوردسـتان بۆ سـاڵی (2021) بریتی بوە لە (83,4%)، بەواتایەی ڕێژەی ئەوانەی كەتوانای خوێندن و نوسینان نەبێ كەمترە لە (17%)ی كۆی دانیشتوانی هەرێم پێك دێنن.

خشتەی (6) دابەشبونی ڕێژەیی تێكراكانی نەخوێندەواری و زانینی خوێندنەوە و نوسین لەنێو پێگەیشتواندا (15 ساڵ و زیاتر) لە هەرێمی كوردستان بۆ ساڵی (2021)

پارێزگاكان	ڕێژەی نەخوێندەواری (%)	ڕێژەی تێكڕای زانینی خوێندنەوە و نوسین (%)
هەولێر	13,6	86,4
سلێمانی	16,5	83,5
دهۆك	18,7	81،3
هەڵەبجە	17,8	82،2
هەرێم	16,6	83,4

سەرچاوە: كاری توێژەر پشت بەستن بە: حكومەتی هەرێمی كوردستان، وەزارەتی پلاندانان،2021.

هەروەها لەسەر ئاستی پارێزگاكانیش ئەوانەی توانای خوێندن و نوسینیان هەیە ڕێژەیان لە (80%) زیاتر بوە لەتەواوی پارێزگاكانی هەرێم لەگەڵ بونی جیاوازی لەنێوانیان بەجۆرێك ئەم ڕێژەیە لەپارێزگای هەولێر زۆرترین ڕێژەی تۆماردەكات كە گەیشتۆتە(86,4%) لەكاتێكدا كەمترینیان لەپارێزگای دهۆك بو (81,3%) لەبەرامبەردا ئەم ڕێژانە لەهەریەك لەپارێزگاكانی سلێمانی و هەڵەبجە یەك بەدوای یەك (83,5%) و (82,2%) بوە.

ئەم جیاوازییە لە نەخوێندەواری لەنێو پارێزگاكانی هەرێم و هەڵبەز و دابەزین دەبینرێت ئەمەش لەدەرئەنجامی هۆكارەكانی ئابوری كەخۆی لەهەژاری و بێكاری و هەروەها لایەنی كۆمەڵایەتی دەبینێتەوە، دیارە ئەوەش ڕەنگدانەوەی ئەرێنی و نەرێنی دەبێت لەسەر ئاستی پەرەپێدانی ئابوری و كۆمەڵایەتی و مرۆیی، چونكە نەخوێندەواری كێشەیەكی ئاڵۆزی كۆمەڵایەتیە و هۆكارێكە لەهۆكارەكانی دواكەوتویی، بۆیە ئەگەر بمانەوێت ڕێژەی نەخوێندەواری لەهەرێم و پارێزگاكان كەمبكەینەوە پێویستە قوتابخانەی زیاتر بكەینەوە لەهەمو ناوچەكان و ئەمە وێڕای كردنەوەی سەنتەرەكانی نەهێشتنی نەخوێندەواری.

باسی دوەم: نیشاندەرە تەندروستیەكان:

نیشاندەرە تەندروستییەكان بەسەروەتێكی گرنگی مرۆڤ دادەنرێت، چونكە بەیەكێك لەئامانجە سەرەكیەكانی پەرەپێدانی مرۆیی دادەنرێت، هەربۆیە لەسەر ئەم بنەمایە ڕێكخراوی تەندروستی جیهانی پێناسەی تەندروستی كردوە (بونی بارودۆخێكی تەواو جەستەیی و دەرونی و كۆمەڵایەتییە، بەڵكو تەنها نەخۆشی نییە) (Lawton , 1986, p148, Gould).

سەبارەت بە خزمەتگوزارییەكانی تەندروستی كە هەمو ئەو چالاكیانە دەگرێتەوە كە لەلایەن پۆلێک لە كەسانی پسپۆڕ لە بواری پزیشكی و چارەسەری مرۆڤدا ئەنجام دەدرێن، ئەمە وێڕای ئەوەی كە نیشاندەرێكی گرنگە بۆ پێوانەكردنی ئاستی پەرەپێدان و ئاوێنەیەكە بۆ ڕەنگدانەوەی واقیعی پەرەپێدان، بەو پێیەی پەیوەندییەكی ڕاستەوخۆ لە نێوان پێشكەوتنی خزمەتگوزارییە تەندروستییەكان و واقیعی پەرەپێداندا هەیە، بۆیە گرنگیدان بە خزمەتگوزارییە

تەندروستییەکان و چارەسەری باشی نەخۆشییەکان لە نێو دانیشتواندا کاریگەری ئەرێنی لەسەر واقیعی پەرەپێدان لە کەرتی ئابوری و کۆمەڵایەتی و کولتورییەکان و چالاکییەکانی دیکەیدا بەجێدەهێڵێت(الأقداحي، 2009، 99-100).
هەر بۆیە نزمبونەوەی ئاستی تەندروستی بەیەکێك لەهۆکارە کاریگەرییەکانی پەرەپێدان دادەنرێت، بۆ باسکردنی نیشاندەری تەندروستی لەڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی تەنها تیشك دەخەینە سەر ئەم نیشاندەرە:

- **نیشاندەری تەمەنی پێشبینیکراو لەکاتی لەدایکبونەوە:**

نیشاندەرێکە ئاماژە بەو ماوەیە دەکات کەهەر مرۆڤێك دەژیت لە هەر وڵاتێکدا(المقداد، 2011، 53)، هەربۆیە نیشاندەری تەمەنی پێشبینیکراو لە کاتی لەدایکبوندا نیشاندەرێکی گرنگە، چونکە ناوەندی ئەو ساڵانە دەخەملێنێت کە پێشبینی دەکرێت منداڵێکی تازە لەدایکبو پێدا بڕوات، هەروەها پێشکەوتنی تەندروستی و بەردەستبون و فەراهەمکردنی ئامرازەکانی خۆپاراستن و چارەسەری هۆکارێکی گرنگ پێکدەهێنن بۆ نزمبونەوەی ڕێژەی مردن بەتایبەتی لەنێو تەمەنە بچوکەکان کە ئەوەش دەبێتە هۆی بەرزبونەوەی ناوەندی تەمەنی تاکەکەس کە هەمیشە لە کاتی لەدایکبونیدا حیسابی بۆ دەکرێت، هەروەها بەیەکێك لە نیشاندەرە بنەڕەتیەکان دادەنرێت چونکە کاردەکات بۆ پێشکەش کردنی خزمەتگوزاری تەندروستی بە دانیشتوان، کەئەمەش بە یەکێکە لە گرنگترین سیاسەتەکانی پەرەپێدانی مرۆیی دادەنرێت چونکە کاریگەریی لەسەر ژیانی مرۆڤدا هەیە، وەک تەمەنی درێژی مرۆڤ پەیوەندی بە جۆری خۆراکی باش و چاودێری تەندروستی گشتگیرەوە هەیە(العیسی، 1999، 244).

هەروەها بونی تەمەنی پێشبینیکراو لەکاتی لەدایکبونەوە لە ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی وەک نیشاندەرێک بۆ پێوانەکردنی درێژی تەمەن پێشوازییەکی گەورەی لێکرا کاتێک بۆ یەکەمجار لە ڕاپۆرتی پەرەپێدانی مرۆیی لە ساڵی (١٩٩٠) بەکارهات، چونکە لەڕێگەیەوە دەتوانرێن کۆی کاریگەریی هۆکارە تەندروستییەکان لەسەر کۆمەڵگا بەدیاربخات، ئەمەش لەڕێگەی پێشکەوتنی تەندروستی هەر لە کەمکردنەوەی ڕێژەی مردنی منداڵان و دایکان و هەندێک نیشاندەری کە بۆ ئاسایشی تەندروستی کاردەکەن(العانی، 2015، 93).

بەسەیرکردنی خشتەی (7) دەردەکەوێت تێکڕای تەمەنی پێشبینیکراو لەسەر ئاستی هەرێم بۆ ساڵی (2021) لەسەر ئاستی هەرێم تێکڕای هەڵدەکشێ و دەگاتە (75,3%) لەئەنجامی سەقامگیری ئاسایش و سیاسی دەگەڕێتەوە، هەروەها باشبونی بارودۆخی تەندروستی و پێشکەوتنی کەرتی تەندروستی هەر لەڕوی نەخۆشخانە و بونی دەرمان و دۆزینەوەی نەخۆشییەکان و هەوڵی چارەسەرکردنیان، باشبونی بارودۆخی ئابوری هەمو ئەمانە وایکردوە ڕێژەی مردن کەمتربێتەوە بەتایبەتی لەنێو گروپی منداڵان.

خشتەی (7) تەمەنی پێشبینیکراو لەکاتی لەدایکبونەوە بەساڵ بەگوێرەی پارێزگاکانی هەرێمی کوردستان بۆ ساڵی (2021)

پارێزگاکان	ساڵی 2021
هەولێر	75,2
سلێمانی	76,1
دهۆك	73,8
هەڵەبجە(*)	76,1

هەرێم	75,3

سەرچاوە: جمهورية العراق، وزارة الصحة/البيئة، التقرير الاحصائی السنوی، لسنة2021،ص8.

(*) سەبارەت بەپارێزگای هەڵەبجە لەچوارچێوەی پارێزگای سلێمانی هەژمارکراوە لەبەرئەوەی تا ئێستاش لەلایەن دامەزراوە حکومیەکانی عێراق وەك قەزایەك مامەڵەی لەگەڵ دەکرێت.

هەر لەم سۆنگەیەوە دەبینین لەسەر ئاستی پارێزگاکانی هەرێم تێکڕای تەمەنی پێشبینیکراو لەکاتی لەدایکبونەوە لەساڵی (2021) ئەم تێکڕایە لە ساڵی 2021 بەجۆرێك پارێزگاکانی سلێمانی و هەڵەبجە و هەولێر و دهۆك بەژمارەی یەك بەدوای یەکی هاتو (76,1، 76,1، 75,2، 73,8) بوە هەروەکو لەشێوەی (1) دیارە.

سەبارەت بەبونی جیاوازی لەنێو پارێزگاکانی هەرێم لەڕوی تێکڕای تەمەنی پێشبینیکراو لەکاتی لەدایکبونەوە بەڕونی دیارە، بەجۆرێك لەساڵی 2021 پارێزگاکانی سلێمانی و هەڵەبجە لەپێشەنگ دەبینرێن، بەڵام پارێزگای دهۆك لە پلەی کۆتایی دێت ئەوەش نزمی ئاستی خزمەتگوزاری تەندروستی و ئابوری و بونی بێکاری و بەرزی ڕێژەی نەخوێندەواری کە ئەو پارێزگایە پێ ناسراوە لەنێو پارێزگاکانی هەرێم و هەروەها بونی ژمارەیەکی زۆری ئاوارە و پەنابەرلەو پارێزگایە، ئەوەش وایکردوە بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ کاریکاتە سەر ناوەندی درێژی تەمەنی پێشبینیکراو لەکاتی لەدایکبونەوە، بەم پێەش بێت کاردەکاتە سەر جیاوازی نیشاندەرەکانی پەرەپێدانی مرۆیی لەناوچەی لێکۆڵینەوە.

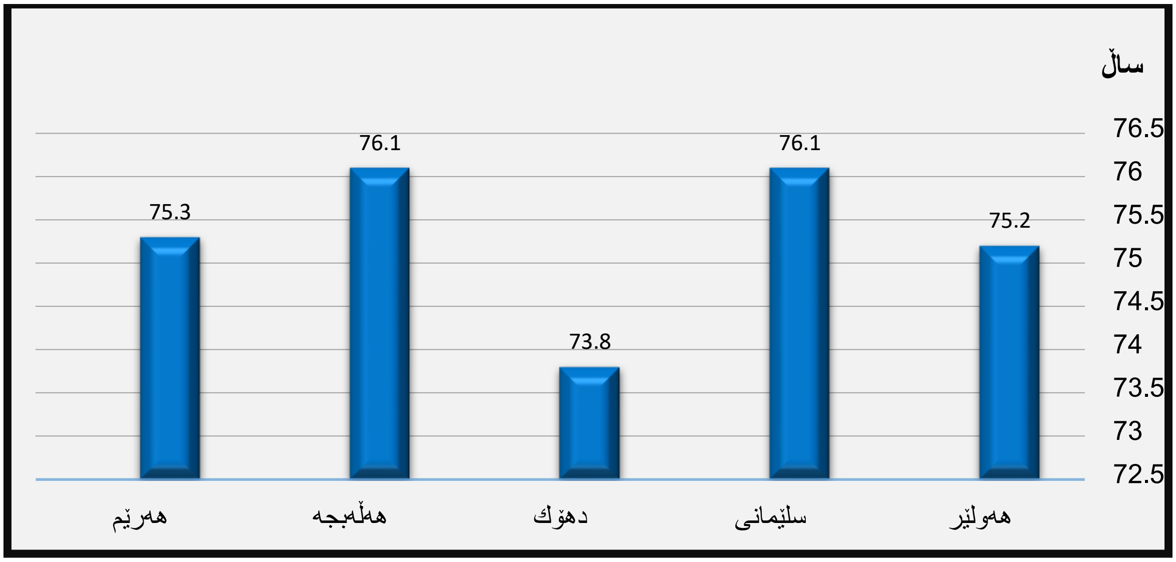

شێوەی (1) تەمەنی پێشبینیکراو لەکاتی لەدایکبونەوە بەگوێرەی پارێزگاکانی هەرێمی کوردستان لەساڵی (2021)

سەرچاوە: کاری توێژەر پشت بەستن بە: خشتەی (7)

باسی سێیەم : نیشاندەری ئابورییەکان:

1- نیشاندەری داهات:

نیشاندەری داهات بەیەکێک لە نیشاندەرە سەرەکییەکان دادەنرێت لە پێوانەکردنی پرۆسەی پەرەپێدانی مرۆیی، بەو پێیەی ئاستی ژیانی تاک و خێزان پێوانە دەکات، هەروەها ڕۆڵێکی گرنگی هەیە لە دیاریکردنی سروشتی پەیوەندی نێوان نیشاندەرە ئابوری و کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیرییەکانی خێزان(الجياشی، 2010، 56).

هەروەها یەکێکە لەو ئامرازە گرنگانەی کە کار بۆ بەدیهێنانی خۆشگوزەرانی ئابوری تاکەکانی کۆمەڵگە دەکات، جگە لەوەی یەکێکە لە پێوەرە گرنگەکانی گەیشتن بە پەرەپێدانی مرۆیی لەپاڵ پێوەرەکانی پەروەردە و تەندروستی، بۆیە سودەکانی داهاتیش دەبێت ڕەنگبداتەوە لە چالاکییە جیاوازەکان بۆ باشترکردنی ژیان و بەدەستهێنانی خۆشگوزەرانی کۆمەڵایەتی، چونکە داهات بەشدارییەکی بەرچاو دەکات لە خۆشگوزەرانی مرۆڤدا (الشیبی، 2003، 3)، هەربۆیە مرۆڤ ئامانج و ئامرازی پەرەپێدانە و ئامانجی بونیشی_ لەوەوە سەرچاوە دەگرێت کە ئامانجی کۆتایی پرۆسەی پەرەپێدان بەرزکردنەوەی ئاستی ژیانی مرۆڤە لەڕێگەی بەرزکردنەوەی ئاستی داهاتی ڕاستەقینەی خۆی و تێرکردنی پێداویستییەکانی و گەیشتن بە خۆشگوزەرانی، کەواتە داهات یەکێکە لە ڕەگەزە سەرەکیەکانی پەرەپێدانی مرۆیی دا لەڕێگایەوە دەتوانین بەشی تاك لەتێکرای بەرهەمی ناوخۆیی دیاری بکەین و بگەین بە نیشاندەری داهات، هەربۆیە پەرەپێدانی مرۆیی کاردەکات بۆ بەرزکردنەوەی داهات و سامان هەرچەندە داهات لە بژاردە هەرە گرنگەکان نیە بەڵام هەر بەرەگەزێکی سەرەکی دەستپێکردنی پرۆسەکانی پەرەپێدانی مرۆیی و فەراهەم کردنی خزمەتگوزارییە جۆراوجۆرەکاندا دادەنرێت.

2- داهاتی بەشی تاکەکەس لە بەرهەمی ناوەخۆ:

بەتێبینی کردنی خشتەی (8) تایبەت بە دابەشبونی ناوەندی بەشی تاکەکەس لە تێکرای بەرهەمی ناوخۆ بەگوێرەی پارێزگاکانی هەرێم بۆ ساڵی (2021)، دەبینین کۆی گشتی داهاتی تاکەکەس لەسەر ئاستی هەرێم بڕەکەی گەیشتۆتە (1،740،842) ملیۆن دینار کە دەکاتە (1200) دۆلار.

خشتەی (8) دابەشبونی ناوەندی بەشی تاکەکەس لە تێکرای بەرهەمی ناوخۆ بەگوێرەی پارێزگاکانی هەرێم بۆ ساڵی (2021)

پارێزگا	ژمارەی دانیشتوانی نیوەی ساڵ	تێکرای بەرهەمی ناوخۆ بەدینار		داهاتی تاکەکەس بەدینار	داهاتی تاکەکەس بە دۆلاری ئەمەریکی(*)
		ژمارە	**ڕێژە %**		
هەولێر	2277240	3,570,115,070,000	32،9	1،567،737	1081،2
سلێمانی	2171900	4,449,232,595,850	41	2،048،543	1412،8
دهۆك	1668712	2,616,101,200,000	24،1	1،567،736	1081،1
هەلەبجە	116490	217,562,134,150	2	1،867،646	1288
هەرێم	6234343	10،853،011،000،000	100	1،740،842	1200

سەرچاوە: 1- جمهورية العراق، الجريدة الرسمية لجمهورية العراق،2021، ص54.

2- جمهورية العراق، وزارة المالية، 2021.
3- حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی دارایی و ئابوری، ساڵی 2021.
4- حکومەتی هەرێمی کوردستانی عێراق، بەهامەهەنگی کۆمپانیای دیلۆیت، لەساڵی ٢٠٢١،لا 6.
5- حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی دارایی و ئابوری، بۆ ساڵی 2021.
(*) سەبارەت بەنرخی دۆلار بەرامبەر دیناری عێراقی لەساڵی 2021 بەم شێوەیە بوە: 100 دۆلار بەرامبەر 145000 هەزار دیناری عێراقی هەژمارکراوە.

لەسەر ئاستی پارێزگاكانی هەرێمیش هەریەك لەپارێزگاكانی سلێمانی و هەڵەبجە كەرێژەكەیان یەك بەدوای یەك (41%) و (2%) بوە و ئەم دو پارێزگایە داهاتی بەشی تاكەكەسیان لەهەرێم زیاتر بوە كەبرەكەیان یەك بەدوای یەك (2،048،543) و (1،867،646) ملیۆن دینار بوە كە ئەم برە بەدۆلار یەك بەدوای (1412) و (1288) دۆلار بوە، هۆكاری بەرزی داهاتی تاكەكەس لەم پارێزگایە دەگەڕێتەوە بۆ كەمی ژمارەی دانیشتوان بەبەراورد بەپارێزگاكانی تر، بەجۆرێك بەهەردو پارێزگا ڕێژەی دانیشتوانیان (36,7%) كەچی بڕی ئەو داهاتەی بەسەر ئەم دو پارێزگایە دابەشكراوە ڕێژەكەی (43%)ی كۆی داهاتی هەرێمی كوردستانی لەخۆگرتوە.

ئەمە لەكاتێكدا هەریەك لەپارێزگاكانی هەولێر و دهۆك كەرێژەكەیان یەك بەدوای یەك (32,9%) و (24,1%) بوە و ئەم دو پارێزگایە داهاتی بەشی تاكەكەسیان لەهەرێم كەمتر بوە كەبرەكەیان یەك بەدوای یەك (1،567،737) و (1،567،736) ملیۆن دینار بوە كە ئەم برە بەدۆلار یەك بەدوای (1081,2) و (1081,1) دۆلار بوە.

تەوەری سێیەم: پێوانەكردنی دەلیلی پەرەپێدانی مرۆیی (Human Development Index)(HDI) لەهەرێمی كوردستان:

هەروەكو لە بەشەكانی پێشو لێكۆڵینەوە لەسەر پێوەرەكانی پەرەپێدان كرا كە بەبنەمای پێوانەكردنی ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی لە هەرێمی كوردستان دادەنرێت، ئەوەش پشت بەسێ نیشاندەری سەرەكی دەبەستێت كەئەمانەن: نیشاندەری فێركردن كەخۆی لەهەردو نیشاندەری ڕێبەری كۆی گشتی پەیوەندی كردن و ڕێبەری زانینی خوێندنەوە و نوسین دەگرێت، نیشاندەری تەندروستی كە خۆی لەڕێبەری تەمەنی پێشبینیكراو لەكاتی لەدایكبونەوە دەبینێتەوە، هەروەها نیشاندەری داهات كە ڕێبەری داهاتی تاكەكەسی سالانە بە دۆلار، ئەمەش نوێنەرایەتی تێكڕای بەرهەمی ناوخۆیی سەرتاسەری دەكات بۆ هێزی كڕین كە بە دۆلار ڕێكخراوە، و ئەدای هەریەكێک لەم نیشاندەرانە بەپێی ئەو هاوكێشەیەی كە لە ڕێگەیەوە پێوەرەكانی نیشاندەر یان پێوەرەكانی ڕەهەندەكان هەژمار دەكرێت بۆ دیاریكردنی كەمترین و بەرزترین بەها بۆ هەریەك لە نیشاندەرە سەرەكیەكان و گۆڕینی نیشاندەرەكان بۆ ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی كە بەهاكەی لەنێوان (سفر – 1) دایە، كە بەپێی ئەم هاوكێشەیە دەبێت(الجابری، 2019، 220):

$$\text{ڕێبەری ڕەهەند} = \frac{\text{بەهای ڕاستەقینە – كەمترین بەها}}{\text{بەرزترین بەها – كەمترین بەها}}$$

بۆ هەژمارکردنی ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی لەهەرێمی کوردستان بۆ ساڵی 2021 کە ئەمەش لەڕێگەی پشت بەستن بەکۆمەڵێك هاوکێشەی بیرکاری بەستراوە و لەگەڵ چەند نیشاندەرێکەوە گرنگترینیان ئەمانەی خوارەوەن:

1- هەژمارکردنی ڕێبەری فێرکردن: ئەو ڕێبەرەی فێرکردن ڕێژەی گشتی پەیوەندی کردن لەهەرێم بریتی بوە لە (72,1%) و ڕێژەی ڕێبەری زانینی خوێندنەوە و نوسین بریتی بوە لە(83,4%) بەم شێوەیەی خوارەوە ڕێبەری فێرکردن هەژمارکراوە:

أ) ڕێبەری ڕێژەی گشتی پەیوەندیکردن= $\frac{72,1 - سفر}{100 – سفر}$ = 0,721

ب) ڕێبەری تێکڕای زانینی خوێندنەوە و نوسین = $\frac{83,4 - سفر}{100 – سفر}$ = 0,834

ڕێبەری فێرکردن = 3/1 (ڕێبەری ڕێژەی گشتی پەیوەندیکردن) + 3/2(ڕێبەری تێکڕای زانینی خوێندنەوە و نوسین).

= 3/1(0,721) + 3/2(0,834) = (0,240) + (0,556) = 0,796

2- هەژمارکردنی ڕێبەری تەمەنی پێشبینیکراو لەکاتی لەدایکبونەوە: ڕێژەی تەمەنی پێشبینیکراو لەهەرێم بریتیبوە لە (71,9%) بۆ ساڵی 2021 بەپێی ئەم هاوکێشەی خوارەوە دەرهێنراوە:

ڕێبەری تەمەنی پێشبینیکراو لەکاتی لەدایکبونەوە = $\frac{75,3 – 25}{85 – 25}$ = $\frac{50,3}{60}$ = 0,83

3- هەژمارکردنی ڕێبەری تیکڕای بەرهەمی ناوخۆ (ڕێبەری داهات): ڕێبەری تیکڕای بەرهەمی ناوخۆ بەگوێرەی بەشی تاکەکەسە بە دۆلار، هەربۆیە بەشی داهاتی تاکەکەس لەتیکڕای بەرهەمی ناوخۆ لەهەرێم بریتی بوە لە (1200) دۆلار بۆ ساڵی 2021 بەپێی ئەم هاوکێشەی خوارەوە دەرهێنراوە:

ڕێبەری داهات = $\frac{لۆگارتیم 1200 – لۆگارتیم 100}{لۆگارتیم 40000 – لۆگارتیم 100}$ = $\frac{3,079 – 2}{4,602 – 2}$ = $\frac{1,080}{2,602}$ = 0,415

لەپاشان بۆ دەرهێنانی ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی هەڵدەستین بە کۆکردنەوە هەرسێ ڕەهەندی سەرەکی و دابەشی 3 دەکەین وەك لەم هاوکێشەیە دیارە:

ڕێبەری فێرکاری + ڕێبەری تەندروستی + ڕێبەری داهات

ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی= ______________

3

0,415 + 0,83 + 0,796

ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی = ______ = 0,680

3

بەسەیرکردنی خشتەی (9) تایبەت بە بەهای نیشاندەرەکانی پەرەپێدانی مرۆیی بەگوێرەی پارێزگاکانی هەرێمی کوردستان بۆ ساڵی (2021)، دەبینین هەرێمی کوردستان لە ئاستی پەرەپێدانی مرۆیی دەکەوێتە چوارچێوەی ئاستی مامناوەند لە ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی کە بەهاکەی بریتی بوە لە (0,680) ئەمەش بەگوێرەی ڕاپۆرتی نەتەوە یەکگرتوەکان بۆ ساڵی 2021 کەدیاریکراوە و بەهای ڕێبەری بێبەشبون لەناوچەی لێکۆڵینەوە بریتی بوە لە (0,320)، ئەم بەهایەی ئاستی پەرەپێدانی مرۆیی لەهەرێمی کوردستان ئەگەر بەراورد بکەین بە وڵاتی سویسرا کە لەپلەی یەکەم دێت ئاستی پەرەپێدانی مرۆیی دەکەوێتە چوارچێوەی ئاستی زۆر بەرز لە ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی کە بەهاکەی بریتی بوە لە (0,962) و وڵاتی عێراق لە پلەی 121 دێت و ئاستی پەرەپێدانی مرۆیی دەکەوێتە چوارچێوەی ئاستی مامناوەند لە ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی کە بەهاکەی بریتی بوە لە (0,686) لەڕاپۆرتی ساڵی 2021 دیاریکراوە، کە نەتەوە یەکگرتوەکان وڵاتەکانی جیهانیان دابەشکردوە بۆ چوار ئاستی سەرەکی و ڕێزبەند کراون بەشێوەی لەسەرەوە بەرەوە خوارەوە، واتە لە باشترین بۆ خراپترین.

هەر لەخشتەکەدا دیارە ڕێبەری فێرکاری کە خۆی لە تێکڕای پەیوەندیکردن و زانینی خوێندن و نوسین دەبینێتەوە لەسەر ئاستی هەرێم بەهاکەی بریتی بوە لە (0,796) و هەروەها ڕێبەری تەندروستی کە خۆی لەتەمەنی پێشبینیکراو دەبینێتەوە بەهاکەی بریتی بوە لە (0,83) و سەبارەت بە ڕێبەری داهات لەناوچەی لێکۆڵینەوە بەهاکەی بریتی بوە لە(0,415)، نزمی بەهای ڕێبەری داهات لەهەرێمی کوردستان دەگەڕێتەوە بۆ بەردەوامی قەیرای دارایی کە لەساڵی 2014 بودجە و موچەی هەرێم لەلایەن بەغداوە بڕاوە و لەساڵی 2021 پەتای کۆرۆنا سەرەتاپای جیهانی گرتەوە و بوە هۆی دابەزینی ئاستی ئابوری هەمو وڵاتان، ئەمە وێرای ئەوەی دابەزینی نرخی نەوت لەبازاڕەکانی جیهان کاریگەری ڕاستەوخۆی دانیشتوانی هەرێم هەبوە، چونکە نەوت بە بڕبڕەی پشتی ئابوری هەرێم دادەنرێت بەڕێژەی (53%) بەشداری دەکات لەداهاتی هەرێم (حکومەتی هەرێم بەهامەهەنگی کۆمپانیای دیلۆیت، ٢٠٢١، 6)، ئەمەش کاریگەری لەسەر نیشاندەرەکانی پەرەپێدانی مرۆیی لەهەرێمی کوردستان هەبوە.

هەر بەسەیرکردنی خشتەی (9) تایبەت بە بەها و نیشاندەرەکانی پەرەپێدانی مرۆیی بەگوێرەی پارێزگاکانی هەرێمی کوردستان بۆ ساڵی (2021)، دەبینین ئاستی پەرەپێدانی مرۆیی لەپارێزگاکانی هەرێم دابەش بۆتە سەر دو ئاستی سەرەکی:

ئاستی یەکەم: پەرەپێدانی مرۆیی بەرز (0,700- 0,799):

ئەم ئاستە پارێزگای سلێمانی لەخۆدەگرێت کاتێ بەهای لە ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی بریتی بوە لە (0,700)، بەمەش لەنێو پارێزگاکانی هەرێم لەپلەی یەکەم دایە و هۆکاری بەرزی دەگەڕێتەوە بۆ بەرزی تێکڕای پەیوەندیکردن بە فێرکردن و زانینی خوێندن و نوسین و درێژی تەمەن پێشبینیکراو و هەروەها بەرزی تێکڕای داهاتی تاکەکەس لەبەرهەمی ناوخۆیی، ئەمە وێڕای ئەوەی نزمی ڕێژەی بێکاری و هەژاری و لەڕوی ڕێژەی نەخوێندەواری دوەم پارێزگایە هەمو ئەمانە هۆکاری بەرزی بەهاکەیە لە ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی.

ئاستی دوەم: پەرەپێدانی مرۆیی مامناوەند (0,550- 0,699):

ئەم ئاستە هەریەك لەپارێزگاکانی هەڵەبجە و هەولێر و دهۆك لەخۆدەگرێت کە بەهاکانیان یەك بەدوای یەك بوە لە ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی و بریتی بوە لە (0,681) و (0,674) و (0,666)، بەمەش پارێزگای هەڵەبجە لەنێو پارێزگاکانی هەرێم لەپلەی دوەم دایە و هەریەك لەپارێزگاکانی هەولێر و دهۆك لەپلەکانی سێیەم و چوارەم دێن، سەبارەت بە پارێزگای دهۆك کە بەهاکەی لەهەمویان کەمترە هۆکارەکەی دەگەڕێتەوە بۆ کورتی تەمەن پێشبینیکراو و هەروەها نزمی تێکڕای داهاتی تاکەکەس لەبەرهەمی ناوخۆیی، ئەمە وێڕای ئەوەی بەرزی ڕێژەی بێکاری و هەژاری و لەڕوی ڕێژەی نەخوێندەواری لەپلەی یەکەم دایە ئەوەش بۆتە نزمی بەهاکەی لە ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی.

هەروەها هەر لەخشتەی (9) سەبارەت بەڕێبەری بێبەشبون لەسەر ئاستی هەرێم بەهاکەی بریتی بوە لە (0,320)، سەبارەت بە پارێزگاکان دەبینین پارێزگای دهۆك لەپلەی یەکەم دێت کە ڕێبەری بێبەشبونی گەیشتۆتە (0,334) و پارێزگای سلێمانی لەپلەی کۆتایی دێت کە ڕێبەری بێبەشبونی بریتی بوە لە (0,300).

خشتەی (9) بەها و نیشاندەرەکانی پەرەپێدانی مرۆیی بەگوێرەی پارێزگاکانی هەرێمی کوردستان بۆ ساڵی (2021)

پارێزگا	فێرکردن					تەندروستی		داهات		ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی	ڕێبەری بێبەشبون(*)
	ڕێژەی پەیوەندی کردن	ڕێبەری پەیوەندی کردن	ڕێژەی زانینی خوێندنەوە و نوسین	ڕێبەری زانینی خوێندنەوە و نوسین	ڕێبەری فێرکردن	تەمەنی پێشبینیکراو لەکاتی لەدایکبونەوە	ڕێبەری تەمەنی پێشبینیکراو لەکاتی لەدایکبونەوە	تێکڕای داهاتی تاکەکەسی ساڵانە بە دۆلار	ڕێبەری داهات		
هەولێر	0,663	0,221	0,864	0,576	0,797	75,2	0,83	1081،2	0,397	0,674	0,326
سلێمانی	0,760	0,253	0,835	0,556	0,809	76,1	0,85	1412،8	0,441	0,700	0,300
دهۆك	0,752	0,250	0,813	0,542	0,792	73,8	0,81	1081،1	0,397	0,666	0,334
هەڵەبجە	0,657	0,219	0,822	0,548	0,767	76,1	0,85	1288	0,426	0,681	0,319
هەرێم	0,721	0,240	0,834	0,556	0,796	75,3	0,83	1200	0,415	0,680	0,320

سەرچاوە: کاری توێژەر پشت بەستن بەخشتەکانی: (3) + (4) + (5) + (6) + (7) + (8).

ڕێبەری بێبەشبون لە ڕێگەی ئەم هاوکێشەیەوە دەرهێنراوە: تێکڕای بێبەشبون = (1 - ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی). بروانە: صلاح عثمان عبد صالح العاني، المصدر السابق, ص 160.

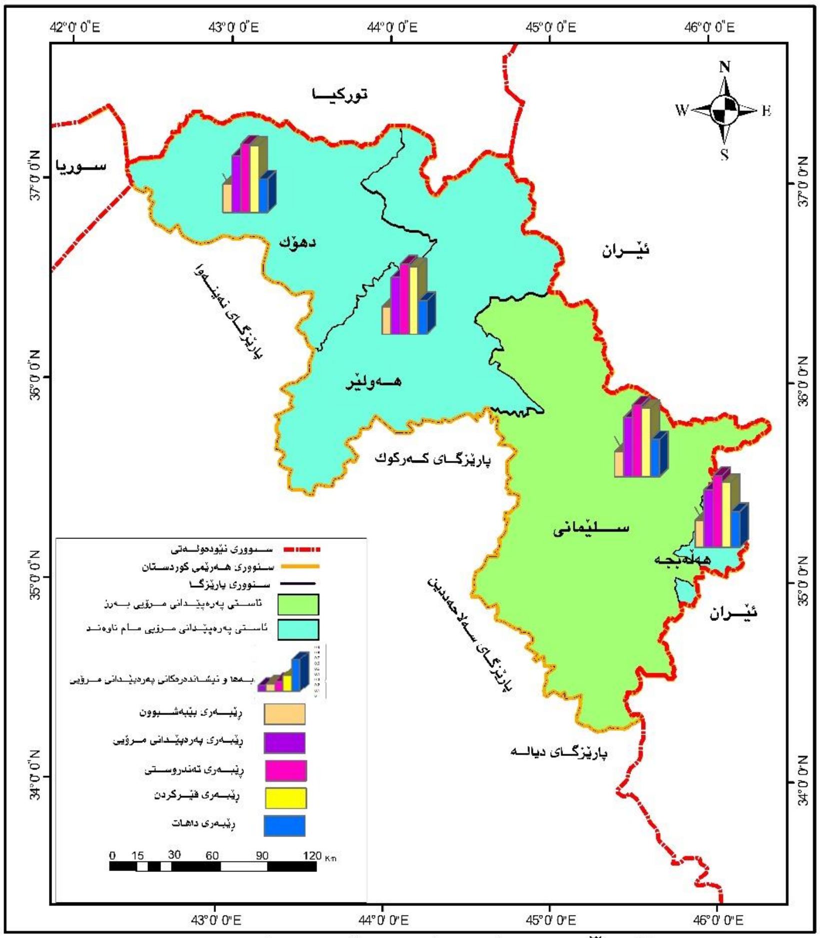

نەخشەی ٣ بەها و نیشاندەرەکانی پەرەپێدانی مرۆیی
بەگوێرەی پارێزگاکانی هەرێم بۆ ساڵی ٢٠٢١

سەرچاوە :کاری توێژەر پشت بەستن بە: خشتەی ٩+ هەمان سەرچاوەی نەخشەی ١

ئەنجامەکان

توێژینەوە بەم ئەنجامانەی خوارەوە گەیشت:

1- بەهای ڕێبەری فێرکاری بەرزبۆتەوە لەسەر ئاستی هەرێم گەیشتۆتە (0,796) ئەمەش لەئەنجامی بەرزی ڕێژەی پەیوەندی کردن بەقۆناغە جیاجیاکانی خوێندن بوە، ئەمە وێڕای نزمبونەوەی ڕێژەی نەخوێندەواری.

2- سەبارەت بەبەهای ڕێبەری تەندروستی لەسەر ئاستی هەرێم گەیشتۆتە (0,830) ئەمەش بەبەراورد بە نیشاندەرەکانی فێرکاری و داهات بەرزترین ئاستی تۆمارکردوە و لەپێشەنگی نیشاندەرەکان دێت.

3- ناوەندی داهاتی تاکەکەس لەسەر ئاستی هەرێمی کوردستان بۆ ساڵی (2021) بریتی بوە لە (1200) هەزار دۆلار، کەچی پارێزگای سلێمانی لەپێشەنگ دێت کەداهاتی تاکەکەس گەیشتۆتە (1412) هەزار دۆلار، بەڵام هەریەك لەپارێزگاکانی هەولێر و دهۆك و هەڵەبجە داهاتی تاکەکەسیان یەك بەدوای یەك گەیشتۆتە (1081) و (1081) و (1288)هەزار دۆلار.

4- بەهای ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی لەهەرێمی كوردستان گەیشتۆتە (0,680) ئەمەش بەگوێرەی ئاستەكانی نەتەوە یەكگرتوەكان بۆ پەرەپێدانی مرۆیی دەكەوێتە چوارچێوەی ئاستی مامناوەند و بەهای بێبەشبون گەیشتۆتە (0,320).

5- سەبارەت بەبەهای ڕێبەری پەرەپێدانی مرۆیی لەسەر ئاستی هەرێمی كوردستان دیارە پارێزگای سلێمانی لەپێشەنگ دێت بەهاكەی گەیشتۆتە (0,700) ئەمەش بەگوێرەی ئاستەكانی نەتەوە یەكگرتوەكان بۆ پەرەپێدانی مرۆیی دەكەوێتە چوارچێوەی ئاستی بەرز و بەهای بێبەشبون گەیشتۆتە (0,300)بوە، هەرچی پارێزگاكانی هەولێر و دهۆك و هەڵەبجە دەكەونە چوارچێوەی ئاستی مامناوەند بەهاكەیان یەك بەدوای یەك (0,674) و (0,666) و (0,681) بوە.

ڕاسپێری

1- بەرزكردنەوەی ئاستی نیشاندەرەكانی فێركاری و تەندروستی و داهات بەجۆرێك لەگەڵ ستاندەرەكانی نەتەوە یەكگرتوەكان بگونجێت بۆ پەرەپێدانی مرۆیی، ئەمەش لەڕێگەی پلانێكی زانستی ورد دەبێت، بەتایبەتی پارێزگای دهۆك لەئاستێكی خراپ دایە بەبەراورد پارێزگاكانی تر.
2- خراپی ڕەوشی داهات لەهەر چوار پارێزگاكە بەگشتی و هەریەك لەپارێزگاكانی هەولێر و دهۆك بەتایبەتی كە بەشی داهاتی تاكەكەسیان لەئاستێكی نزم دایە و پێویستە ئاستەكەی بەرزبكەنەوە بەجۆرێك لەگەڵ ئاستی داهاتی وڵاتانی پێشكەوتو بگونجێت.
3- پێویستە كاربكرێت بۆ نەهێشتنی جیاوازی نێوان شار و گوند لەلایەك و جیاوازی نێوان پارێزگاكان لەلایەكی ترەوە لەڕوی خزمەتگوزارییە جۆراوجۆرەكان، هەربۆیە لەسەر پلاندانەران و پسپۆرانی بواری پەرەپێدان پێویستە گرنگی و بایەخی زیاتر بەوگۆرانكارییە بدەن و هەڵسەنگاندنی بۆ بكەن بەگوێرەی ئەو داواكارییانەی كە لە داهاتو پێویستی پێیەتی، بەشێوەیەك بگونجێت لەگەڵ پلان و بەرنامەكانی پەرەپێدان لەهەمو قۆناغەكاندا.
4- پێویستە لەسەر حكومەت هەوڵ بدات خزمەتگوزاری فێركاری و تەندروستی بەتایبەتی لەڕوی بینای قوتابخانە و نەخۆشخانەكان دابین بكات و هەروەها دامەزراندنی دەرچوانی پسپۆر بۆ هەردو كەرت لەسەر ئاستی ناوچە جیاجیاكاندا.

لیستی سەرچاوەكان

حسین، سەنگەر ئەحمەد،(2015) شیكردنەوەی جوگرافی بۆ هەڵبژاردنەكانی پەرلەمانی هەرێمی كوردستان/2009 و2013، نامەی ماستەر، كۆلێژی ئەدەبیات، زانكۆی سەلاحەددین، هەولێر.

حكومەتی هەرێمی كوردستان، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، بەشی دانیشتوان و هێزی كار، یەكە كارگێرییەكانی هەرێمی كوردستان بۆ ساڵی 2019.
حكومەتی هەرێمی كوردستان، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، نەخشەسازی، روبەری پارێزگاكانی هەرێمی كوردستان، 2021 .
حكومەتی هەرێمی كوردستان، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، بەشی دانیشتوان و هێزی كار، مەزەندەی ژمارەی دانیشتوانی پارێزگاكانی هەرێم بۆ ساڵی 2021، (بڵاونەكراوەتەوە) 2022.

حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، بەشی ئامارەکانی پەروەردە و تەندروستی و کۆمەڵایەتی، ڕووپێوی بارودۆخی کۆمەڵایەتی و تەندروستی ئافرەتان لە هەرێمی کوردستان 2020 (بڵاونەکراوەتەوە) 2021.

حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی خوێندنی باڵاو توێژینەوەی زانستی، فەرمانگەی خوێندن و پلاندانان و بەدواداچون، بەڕێوەبەرایەتی پلاندانان و ئامار، بەشی ئامار، میلاکاتی زانکۆکانی هەرێمی کوردستان بۆ ساڵی خوێندنی 2020- 2021، (بڵاونەکراوەتەوە).

حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی پەروەردە، بەڕیوەبەرایەتی پلاندانان، بەشی ئامار و داتەبەیس، داتای بارودۆخی قۆناغەکانی خوێندن بۆ ساڵی خوێندنی (2020-2021)، بڵاونەکراوەتەوە، ساڵی2022.

حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی دارایی و ئابوری، بەڕێوەبەرایەتی گشتی دیوان،دیراسات ولێکۆڵینەوە و بەدواداچون، تەمویلی پارە لەلایەن حکومەتی ناوەندەوە، بۆ ساڵی 2021.

حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی دارایی و ئابوری، بەڕێوەبەرایەتی گشتی دیوان،دیراسات ولێکۆڵینەوە و بەدواداچون، داهاتی ناوخۆ / نانەوتی، بۆ ساڵی 2021.

حکومەتی هەرێمی کوردستانی عێراق، بەهامەهەنگی کۆمپانیای دیلۆیت، وردبینی بەرهەمهێنان و هەناردەکردن و بەکاربردن و داهاتی نەوت بۆ مانگەکانی (1- 3)و (4- 6)و (7 – 9)و(10- 12) لەساڵی ٢٠٢١.

گۆران، باسم قاسم سلێمان، (2022)، شیکردنەوەیەکی جوگرافی بۆ خزمەتگوزارییە کۆمەڵایەتییە ان لەشاری بەردەرەش بەبەکارهینانی سیستەمی زانیارییە جوگرافییەکان(GIS)، نامەی ماستەر، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر، 2022.

محمد، خلیل اسماعیل،(2012) دۆزی کورد لەنەخشەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی حەمدی، سلێمانی .

الأقداحي، هشام محمود،(2009)، معالم الأستراتيجية للتنمية الاقتصادية والقومية في البلدان النامية، مؤسسة شباب الجامعة للنشر، الاسكندرية.

البرنامج الانمائي للأمم المتحدة، تقرير التنمية البشرية العالمي لسنة 2007-2008، حساب أدلة التنمية البشرية، الملاحظة الفنية (1)، نيويورك، 2008 .

الجابرى، رزق سعدالله،(2019)، سكان الوطن العربي دراسة في مستويات التنمية البشرية (من منظور جغرافي)، مجلة جامعة حضرموت للعلوم الإنسانية، المجلد 16، العدد (1) .

الجبورى، حسون عبود دبعون،(2014) التحليل المكاني لمؤشرات التنمية البشرية في محافظة القادسية، اطروحة دكتوراه (غير منشورة) كلية الاداب، جامعة الكوفة .

جمهورية العراق، وزارة الصحة/البيئة، التقرير الاحصائى السنوى، توقع الحياة فى محافظات العراق، لسنة2021

جمهورية العراق، وزارة المالية، دائرة الموازنة، قانون رقم (٢٣) لسنة ٢٠٢١الموازنة العامة الاتحادية لجمهورية العراق، حصة حكومة اقليم كردستان، تعليمات تنفيذ الموازنة العامة الاتحادية المادة 10 و 11، 2021.

جمهورية العراق،الجريدة الرسمية لجمهورية العراق، قانون رقم (٢٣) لسنة ٢٠٢١الموازنة العامة الاتحادية لجمهورية العراق للسنة المالية ٢٠٢١، العدد٤٦٢٥/ 2021/4/12م، السنة الثانية والستون، .

الجياشى، حميد وكاع سيسان (2010)، حجم الاسرة في محافظة المثنى (دراسة في جغرافية السكان)، رسالة ماجستير، مجلس كلية التربية، جامعة واسط.

الحسينى، عبدالرزاق جاسم احمد،(2021)، التباين المكاني لمستويات التنمية البشرية في المراكز الحضرية لمحافظة صلاح الدين لعام 2019 م - الواقع والتحديات، مجلة جامعة تكريت للعلوم الإنسانية، تكريت، المجلد (28)، العدد (2) .

حمد، مخيف جاسم،(2011)، واقع التنمية البشرية في العراق في ضوء مؤشرات القياس الكمي لدليل التنمية البشرية، كلية الإدارة والاقتصاد، جامعة تكريت، مجلة تكريت للعلوم الإدارية والاقتصادية، المجلد 7، العدد 22.

الدعمى، هدى زوير مخلف حسين (2009)، الاقتصاد المعرفى والتنمية البشرية إطار ودراسة مقارنه فى بلدان عربيه المختاره، اطروحة دكتوراه، قسم الاقتصاد، كلية الإدارة والاقتصاد، جامعة الكوفة .

الدليمى، الموسى، محمد دلف احمد الدليمى، فواز احمد،(٢٠٠٩) جغرافية التنمية : مفاهيم – نظريات– تطبيق، الطبعة الثانية، دار الفرقان للغات للنشر والطباعة والتوزيع، حلب، سوريا.

دواى،مهدي صالح، (2007)، دراسة تحليلية لواقع الفقر العربي من منظور التنمية البشرية، مجلة الفتح، العدد 31 .

الزهيرى، طلال منيهل كريم (2019)، التباين المكاني لمؤشرات التنمية البشرية في محافظة ديالى، اطروحة دكتوراه، قسم الجغرافية، كلية التربية للعلوم الإنسانية، جامعة ديالى، ديالى .

الزهيرى، طلال منيهل كريم،(2019)، التباين المكاني لمؤشرات التنمية البشرية في محافظة ديالى، اطروحة دكتوراه، قسم الجغرافية، كلية التربية للعلوم الإنسانية، جامعة ديالى، ديالى .

السماك، عبدالله، محمد ازهر سعيد، لطيف محمد،(2001)، جغرافية الوطن العربي (دراسة اقليمية)، ط 1، دار اليازورى العلمية للنشر والتوزيع، عمان، الاردن .

السودانى، مناف محمد،(2013)، سلام فاضل على، تحليل المكانى للتنمية فى العراق، دار الكتب والوثائق، بغداد،ط2.

الشبرى، حمادي عباس حمادي،(2007)، التنمية البشرية تطور المفهوم ومؤشرات القياس مقاربة في جغرافية التنمية، مجلة القادسية للعلوم الإنسانية، المجلد 10، العددان 1-2 .

الشيبى، باسمة محمد صادق (2003)، الاستيراتيجية المستقبلية لتقنية الاتصالات والمعلومات في إطار التنمية البشرية، وزارة التخطيط، وحدة التنمية البشرية، بغداد.

العانى، صلاح عثمان عبد صالح،(2016)، تحليل التباين المكاني لمؤشرات التنمية البشرية في محافظة الانبار، اطروحة دكتوراه (غير منشورة) كلية التربية للعلوم الانسانية، جامعة الانبار.

عطوى، عبد الله،(2004)، السكان والتنمية البشرية، ط 1، دار النهضة العربية، بيروت .

عقل، أحمد صباح مرضي (2014)، التحليل المكاني لمؤشرات التنمية البشرية في العراق للمدة (2000-2010)، اطروحة دكتوراه، قسم الجغرافية، كلية الآداب، جامعة بغداد، بغداد .

العيسي، جهينة سلطان (1999)، علم اجتماع التنمية، ط1، الأهالي للطباعة والنشر، سوريا، دمشق.

القصير، ابراهيم خليل سلطان،(2017) الفساد المالى و الادارى واثره على مؤشرات التنمية البشرية فى العراق للمدة 2004 – 2014، رسالة ماجستير، كلية الادارة والاقتصاد،قسم الاقتصاد، جامعة القادسية.

محمد، على طلعت على،(2009)، جغرافية التنمية البشرية فى محافظة بنى سويف، رسالة ماجستير، قسم الجغرافيا، الكليه الآداب، جامعة بنى سويف .

محمد، على طلعت على، (2009)، جغرافية التنمية البشرية فى محافظة بنى سويف، رسالة ماجستير، قسم الجغرافيا، الكليه الآداب، جامعة بنى سويف.

المقداد، محمد رفعت،(2011)، تنمية الموارد البشرية في سوريا بين عامي 1960 و 1964، مجلة جامعة دمشق، المجلد(17)، العدد الثاني.

المندلاوى، حيدر حسين عبد الستار رمضان، (2014)، التباين المكاني لخصائص السكان في محافظة أربيل، أطروحة دكتوراه، قسم الجغرافية، كلية التربية للعلوم الإنسانية . ابن رشد، جامعة بغداد، بغداد.

ناصف، محمد شوقي محمد،(2001)، جغرافية التنمية البشرية في محافظة قنا، اطروحة دكتوراه (غير منشورة)، كلية الاداب، جامعة الاسكندرية .

London &Sydney. ‹C ROOM HELM ‹Lawton . W.T.S. Gould and R., .(1986). Planning for Population change